विदग्धमुखमण्डनम् ।

—०*०—

सिद्धौषधानि भवदुःखमहागदानां
पुण्यात्मनां परमकर्णरसायनानि ।
प्रक्षालनैकसलिलानि मनोमलानां
शौद्धोदनेः प्रवचनानि चिरं जयन्ति ॥१॥

जयन्ति सन्तः सुकृतैकभाजनं परार्थसम्पादनसद्व्रतस्थिताः
करस्थनीरोपमविश्वदर्शिनो जयन्ति वैदग्ध्यभुवः कवेर्गिरः॥२

सिद्धौषधानीति । भवस्य संसारस्य दुःखान्येव तापा एव महान्तः गदाः रोगाः तेषां सिद्धौषधानि प्रस्तुतभेषजानि प्रसिद्धमहौषधानीत्यर्थः, पुण्यात्मनां सुकृतिनां परमकर्णरसायनानि परमाणि कर्णामृतानि श्रोत्रसुखानीत्यर्थः, मनोमलानां मानसिकपापानां प्रक्षालने एकसलिलानि मुख्यजलानि, शुद्धोदनस्य अपत्यं पुमान् शौद्धोदनिः तस्य बुद्धस्येत्यर्थः प्रवचनानि प्रकृष्टानि वचनानि चिरं जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते । रूपकमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे इति । वसन्ततिलकं वृत्तं, उक्तं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

जयन्तीति । सुकृतानाम् एकम् अद्वितीयं भाजनं पात्रं, परेषाम् अर्थसम्पादनं कार्य्यसम्पादनमेव सत् व्रतं तत्र स्थिताः, करस्थं यत् नीरं जलं तदुपमं यथा तथा विश्वं पश्यन्तीति तथाविधाः सन्तः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तन्ते, तथा वैदग्ध्यभुवः वैचित्र्यशालिन्यः कवेः गिरः वाचः जयन्ति । वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

आक्रान्तेव महोपलेन मुनिना शप्तेव दुर्वाससा
सातत्यं बत मुद्रितेव जतुना नीतेव मूर्च्छां विषैः ।
बद्धेवातनुरज्जुभिः परगुणान् वक्तुं न शक्ता सती
जिह्वा लोहशलाकया खलमुखे विद्धेव संलक्ष्यते ॥३॥
इहानेके सत्यं सततमुपकारिण्युपकृतिं
कृतज्ञाः कुर्वन्तो जगति निवसन्त्येव सुधियः ।
कियन्तस्ते सन्तः सुकृतपरिपाकप्रणयिनो
विना स्वार्थं येषां भवति परकृत्यव्यसनिता ॥४॥
बद्धाञ्जलिः सममसज्जनसज्जनौ तौ
वन्दे नितान्तकुटिलप्रगुणस्वभावौ ।

आक्रान्तेवेति । खलानां दुर्जनानां मुखे जिह्वा महोपलेन महत्या शिलया आक्रान्तेव अभिभूतेव, मुनिना दुर्वाससा शप्तेव अभिशापं नीतेव, जतुना लाक्षया सातत्यं सततं बत खेदे मुद्रितेव, विषैः मूर्च्छां नीतेव मोहं गमितेव, अतनुभिः महतीभिः दृढाभिरिति यावत् रज्जुभिः बद्धेव, लोहशलाकया विद्धेव, परगुणान् वक्तुं न शक्ता असमर्थेत्यर्थः सती संलक्ष्यते । उत्प्रेक्षालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्य्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

इहेति । इह जगति अनेके कृतज्ञाः सुधियः सततम् उपकारिणि सत्यम् उपकृतिम् उपकारं कुर्वन्तः निवसन्ति एव, किन्तु स्वार्थं विना येषां परकृत्यव्यसनिता परकार्य्येषु आसक्तिः सहुद्योग इत्यर्थः ते सुकृतानां परिपाकप्रणयिनः शुभफलकाङ्क्षिण इत्यर्थः कियन्तः कतिपये सन्तः साधवः सन्तीति शेषः । शिखरिण्युक्तं, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

एकं भियाऽभिनवसंहितवैरिभावं
प्रीत्या परं परमनिर्वृतिपात्रभूतम् ॥ ५ ॥
किं मेऽथवा हतखलप्रणतावपि स्यात्
स स्वीकरोति सुजनो यदि मां गुणज्ञः ।
चन्द्रेण चारुचरितेन विकासितं सत्
सङ्कोचितं भवति किं कुमुदं तमोभिः ॥ ६ ॥
प्रीत्यै सतां तदनुभावगतावसादः
सन्त्यज्य गूढरचनां प्रतिभानुरूपम् ।
क्षिप्रावबोधकरणक्षममीप्सितार्थं
वक्ष्ये विदग्धमुखमण्डनमप्रपञ्चम् ॥ ७ ॥

बद्धाञ्जलिरिति । बद्धाञ्जलिः कृताञ्जलिः सन् भिया भयेन अभिनवं यथा तथा संहितः योजितः वैरिभावः शात्रवं येन तादृशम् एकं, प्रीत्या प्रणयेन परमनिर्वृतिपात्रभूतं परमप्रीतिभाजनभूतं परम् अन्यम्, अतएव नितान्तकुटिलः प्रगुणस्वभावः साधुप्रकृतिश्च तथाविधौ तौ असज्जनसज्जनौ दुर्जनसुजनौ समं युगपत् वन्दे प्रणमामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

किमिति । अथवा यदि सः गुणज्ञः सुजनः मां स्वीकरोति अङ्गीकरोति आश्रयदानेनेति शेषः, तदा हतानां दुष्टानां खलानां प्रणतावपि मे मम किं स्यात् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । कुमुदं चारुचरितेन सुन्दरस्वभावेन चन्द्रेण विकासितं सत् तमोभिः अन्धकारैः किं सङ्कोचितं भवति ? नैवेत्यर्थः । सुजने आश्रये सति दुर्जनाः न कैरपि आश्रियन्ते दुर्जनाश्च तस्य न किमपि अनिष्टं कर्त्तुं शक्नुवन्तीति तात्पर्य्यम् । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं, दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनमिति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रीत्या इति । सतां साधूनां प्रीत्यै सन्तोषाय तेषाम् अनु-

यद्यस्ति सभामध्ये ख्यातुं वक्तुं मनस्तदा सुधियः ! ।
ताम्बूलमिव गृहीत्वा विदग्धमुखमण्डनं चिनुत ॥ ८ ॥
प्राहुर्व्यस्तं समस्तं च द्विर्व्यस्तं द्विःसमस्तकम् ।
तथा व्यस्तसमस्तं च द्विर्व्यस्तं द्विःसमस्तकम् ॥ ९ ॥
सद्विःसमस्तकव्यस्तमेकालापं प्रभिन्नकम् ।
भेद्यभेदकमोजस्वि सालङ्कारं सकौतुकम् ॥ १० ॥
प्रश्नोत्तरसमं पृष्टप्रश्नं भग्नोत्तरं तथा ।
आदिमध्योत्तराख्ये द्वे अन्त्योत्तरमतः परम् ॥ ११ ॥

भावेन प्रभावेण गतः विनष्टः अवसादः मनोदौर्बल्यं यस्य तादृशः अहं गूढ़रचनां सन्त्यज्य प्रतिभानुरूपं प्रज्ञानुरूपं चिरादवबोधकरण-क्षमं शीघ्रबोधक्षमम् ईप्सितः इष्टः पर्य्यालोचितः अर्थो यस्य तादृशम् अप्रपञ्चम् अविस्तरं संक्षिप्तं विदग्धानां सहृदयानां मुखस्य मण्डनं भूषणम् अलङ्कारभूतं तदाख्यं ग्रन्थमिति शेषः वक्ष्ये कथयिष्यामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

यदीति । हे सुधियः ! यदि सभामध्ये ख्यातुं वक्तुं मनः अस्ति, तदा ताम्बूलमिव गृहीत्वा विदग्धमुखमण्डनं चिनुत चर्वयत अनुशीलयत इत्यर्थः । आर्य्यावृत्तं, यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्य्येति तल्लक्षणात् । उपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमाद्वयोरिति ॥ ८ ॥

प्राहुरित्यादि । व्यस्तं, समस्तं, द्विर्व्यस्तं, द्विःसमस्तकं, व्यस्तसमस्तं; द्विर्व्यस्तं द्विःसमस्तकं व्यस्तसमस्तं प्राहुः कथयन्ति बुधा इति शेषः । एकालापम् एकेन आलापेन कथितमित्यर्थः तथा प्रभिन्नकम् अनेकालापमित्यर्थः समस्तकव्यस्तं समस्तव्यस्तं भेद्यभेदकं ओजस्वि ओजोगुणान्वितमित्यर्थः, सालङ्कारं सकौ-

कथितापह्नुतिश्चैव विषमं वृत्तनामकम् ।
नामाख्यातं च तार्क्ष्यं च सौत्रं शाब्दीयशास्त्रजे ॥१२॥
वर्णवाक्योत्तरे तद्वत् श्लोकोत्तरमतः परम् ।
खण्डपादोत्तरे चक्रं पद्मं काकपदं तथा ॥ १३ ॥
गोमूत्रीं सर्वतोभद्रं गतप्रत्यागतं बहु ।
वर्द्धमानाक्षरं तद्वद्धीयमानाक्षरं तथा ॥ १४ ॥
शृङ्खलां नागपाशं च चित्रं संशुद्धमेव च ।
प्रहेलिकां तथा हृद्यं कालसारादि वर्णितम् ॥ १५ ॥
अजमारादिकं गूढं पदपादार्थगूढकम् ।
स्तुतिनिन्दां तथा द्व्यर्थं सहापह्नुति बिन्दुमत् ॥ १६ ॥

तुकं कौतुकावहमित्यर्थः । सद्भिः कथितमिति शेषः । प्रश्नोत्तरयोः समं पृष्टप्रश्नं तथा भग्नोत्तरम् आदिमध्योत्तराख्ये द्वे द्विविधे, आद्युत्तरं मध्योत्तरमित्यर्थः अतः परम् अन्त्योत्तरम् । कथिता अपह्नुतिर्यत्र तादृशं विषमं वृत्तनामकं वृत्ताख्यं नामाख्यातं तार्क्ष्यं सौत्रं शाब्दीयं शास्त्रजम् । वर्णवाक्योत्तरे वर्णोत्तरं वाक्योत्तरञ्चेत्यर्थः तद्वत् श्लोकोत्तरम् । खण्डपादोत्तरे खण्डोत्तरं पादोत्तरञ्च, चक्रं पद्मं तथा काकपदम् । गोमूत्रीं सर्वतोभद्रं गतप्रत्यागतं वर्द्धमानाक्षरं तद्वत् हीयमानाक्षरम् । शृङ्खलां नागपाशं चित्रं संशुद्धं प्रहेलिकां हृद्यं मनोहरं कालसारादि वर्णितं कथितम् अस्तीति शेषः । अजमारादिकं गूढं पदपादार्थगूढकं पदगूढं पादार्थगूढञ्चेत्यर्थः स्तुतिनिन्दां तथा द्व्यर्थं सहापह्नुति, बिन्दुमत् । क्रियाकारकसम्बन्धगुप्तानि क्रियागुप्तं कारकगुप्तं सम्बन्धगुप्तञ्चेत्यर्थः । आमन्त्रितस्य च सम्बोधनपदस्य समासस्य लिङ्गस्य वचनस्य च गुप्तम् । मात्राबिन्दुविसर्गाणाम् अक्षरस्य च च्युतकानि

क्रियाकारकसम्बन्धगुप्ताभ्यामन्वितस्य च ।
गुप्तं तथा समासस्य लिङ्गस्य वचनस्य च ॥ १७ ॥
मात्राबिन्दुविसर्गाणां च्युतकान्यक्षरस्य च ।
स्थानव्यञ्जनयोश्चापि च्युतदत्ताक्षरं तथा ॥ १८ ॥

इत्युद्देशकम् ।

पृष्टं पदविभागेन केवलेनैव यद्भवेत् ।
विदुर्व्यस्तं समस्तं यत्समुदायेन पृच्छति ॥ १९ ॥
पूजायां किं पदं प्रोक्तमस्तनं को बिभर्त्युरः ।
क आयुधतया ख्यातः प्रलम्बासुरविद्विषः ॥२०॥
सुनासीरः, इति व्यस्तसमस्तजातिः ।
को दुराढ्यस्य मोहाय का प्रिया सुरविद्विषः ।
पदं प्रश्नवितर्के किं को दन्तच्छदभूषणम् ॥ २१ ॥

मात्राच्युतं बिन्दुच्युतं विसर्गच्युतम् अक्षरच्युतञ्चेत्यर्थः । स्थानव्यञ्जनयोश्च च्युतके इति शेषः स्थानच्युतं व्यञ्जनच्युतञ्चेत्यर्थः तथा च्युतदत्ताक्षरं च्युताक्षरं दत्ताक्षरञ्चेत्यर्थः एतत् सर्वम् उक्तमतेति शेषः ॥ ९—१८ ॥

पृष्टमिति । केवलेन पदविभागेन यत् पृष्टं भवेत् तत् व्यस्तं, यत् समुदायेन समस्या पदानामिति शेषः पृच्छति, तत् समस्तं विदुः बुधा इति शेषः ॥ १९ ॥

पूजायामिति । किं पदं पूजायां प्रशंसायां प्रोक्तं कथितम् ? कः अस्तनं स्तनरहितम् उरः वक्षःस्थलं बिभर्त्ति ? कः प्रलम्बासुर-विद्विषः बलभद्रस्य आयुधतया अस्त्रतया ख्यातः कीर्त्तितः ? इति प्रश्ने सुनासीर इत्युत्तरं, तथाहि पूजावाचकं सु इति पदम्,अस्तनो-रःस्थलः ना पुरुषः, बलभद्रास्त्रं सीरः लाङ्गलमिति ॥ २० ॥

क इति । कः किं वक्तीति यावत् दुराढ्यस्य दुष्टधनिनः

रामानुरागः, इति व्यस्तजातिः ।

अपि सेविता द्विजिह्वैः कदापि के न यान्ति विकारम् ।
विच्छिद्यमानतनवः स्वगुणैरधिकं विराजन्ते ॥ २२ ॥

मलयतरवः ।

अनिभृतकोकिलनिःस्वनमुखरितसहकारकाननः पुंसाम् ।
को भवति हृदयहारी मधुरझङ्कारिकङ्केलिः ॥ २३ ॥

मधुसमयः, इति समस्तजातिः ।

व्यस्तं समस्तमथवा समासपदभङ्गतः ।

मोहाय भवतीति शेषः ? सुरविद्विषः मुरारेः प्रिया का ? प्रश्नवितर्कौ प्रश्ने वितर्के चेत्यर्थः किं पदं प्रयोज्यमिति शेषः ? दन्तच्छदस्य अधरस्य भूषणं किम् ? इति प्रश्ने रामानुराग इत्युत्तरं, दुष्टजनमोहनः रा धनमित्यर्थः, हरेः प्रिया मा लक्ष्मीरित्यर्थः, प्रश्नवितर्के नु इति पदम्, अधररञ्जनं रागः लौहित्यमित्यर्थः । इत्युभयत्र व्यस्ता जातिः ॥ २१ ॥

अपीति । द्विजिह्वैः सर्पैः दुर्जनैरिति ध्वनिः सेविता अपि के कदापि विकारं न यान्ति ? के च विच्छिद्यमानाः निकृत्यमानाः तनवः अङ्गानि येषां तथाभूता अपि विपद्गता अपीति ध्वनिः स्वगुणैः निजधैर्य्यादिगुणैरिति च ध्वनिः अधिकं विराजन्ते ? इति प्रश्ने मलयतरव इत्युत्तरम् । सुजनास्त्वित्युत्तरं व्यङ्ग्यार्थे योजनीयमिति । आर्य्यावृत्तम् ॥ २२ ॥

अनिभृतेति । अनिभृतेन अनवरतेन कोकिलानां निःस्वनेन मुखरितं शब्दितं सहकारकाननं यत्र तथाभूतः, मधुरः झङ्कारः भ्रमराणामिति भावः विद्यते येषु तादृशाः कङ्केलयः अशोकतरवः यत्र तादृशः, पुंसां हृदयहारी मनोहारी कः भवति ? इति प्रश्ने मधुसमय इत्युत्तरम् । इति समस्ता जातिः ॥ २३ ॥

व्यस्तमिति । व्यस्तम् असमस्तं पदम् अथवा समस्तं पदं समा-

द्विःपृष्टं यत्तदेव स्याद् द्विर्व्यस्तं द्विःसमस्तकम् ॥ २४ ॥

वर्षासु का भवति निर्मधु कीदृगब्जं
शेषं बिभर्त्ति वसुधासहितं क एकः ।
आमन्त्रयस्व धरणीधरनाथपुत्रीं
को वाऽस्ति भस्मनिचिताङ्गजनाश्रयः स्यात् ॥२५॥

कालिकापालिकमठः ।

कीदृशं वद मरुस्थलं मतं द्वारि कुत्र सति भूषणं भवेत् ।
ब्रूहि कान्त ! सुभटः सकार्मुकः कीदृशो भवति कुत्र विद्विषाम्२६

अवारितो रणे, इति द्विर्व्यस्तजातिः ।

पश्चिमेऽहसखीबभ्रुसुरा वाच्याः कथं वद ।

सुपदभङ्गतः समासस्य पदस्य भङ्गात् यत् द्विः पृष्टं स्यात् तदेव यथाक्रमं द्विर्व्यस्तं द्विःसमस्तञ्च भवतीति शेषः ॥ २४ ॥

वर्षास्विति । वर्षासु का भवति ? निर्मधु मधुशून्यम् अब्जं पद्मं कीदृक् ? क एकः वसुधासहितं शेषम् अनन्तं बिभर्त्ति ? धरणी-धरनाथपुत्रीं पर्वतराजपुत्रीं आमन्त्रयस्व सम्बोधय ? को वा भस्म-निचिताङ्गजनानाम् आश्रयः स्यात् ? अत्र प्रश्नेषु कालिकापालिक-मठ इत्युत्तरम् । तथाहि प्रथमस्योत्तरं कालिका कानां जलानां आलिका समूह इत्यर्थः । द्वितीयस्य अपालि अपगता आलयः यस्मात् तत् । तृतीयस्य कमठः । चतुर्थस्य कालि ! पञ्चमस्य कापालिकस्य मठः ॥ २५ ॥

कीदृशमिति । मरुस्थलं कीदृशं मतं वद, द्वारि कुत्र सति विद्यमाने भूषणं भवेत् ? हे कान्त ! ब्रूहि कुत्र कीदृशः विद्विषां सकार्मुकः सुभटः सुवीरः भवति ? अत्रोत्तरम् अवारितो रणे इति । तथाहि प्रथमस्य अवारि जलरहितं, द्वितीयस्य तोरणे, तृतीयस्य रणे अवारितः दुर्निवार्य्य इत्यर्थः ॥ २६ ॥

पश्चीति । पश्चिमेऽहसखीबभ्रुसुराः कथं केन केन शब्देनेत्यर्थः

ज्यैष्ठे मासि गताः शोषं कीदृश्योऽल्पजला भुवः ॥२७॥
विवरालीनकुलीराः।
विश्वम्भराप्रलम्बघ्नव्रीहिमानुषसंयतः।
कथं वाच्याः भवन्त्येता दिनादौ विकसन्ति काः ॥२८॥
कुवलयवनराजयः, इति द्विःसमस्तजातिः।
पृष्टं पदविभागेन समुदायेन यद्भवेत्।
विदुर्व्यस्तसमस्तं तदुभयार्थप्रदर्शनात् ॥ २९ ॥
का प्रियेण रहिता वराङ्गना धाम्नि केन तनयेन नन्दिता।
कीदृशे॰ पु॰षेण प॰॰णां बन्धनं समभिलष्यते सदा ॥३०॥

वाच्याः ? ज्यैष्ठे मासि अल्पजलाः भुवः शोषं गताः कीदृश्यः भवन्तीति शेषः वद। इति प्रश्ने विवरालीनकुलीरा इत्युत्तरं, तथाहि विः पक्षी, वरः श्रेष्ठः, आली सखी, नभ्रुः नकुलः, इरा सुरा। शेषस्योत्तरं विवरालीनकुलीरा इति, विवरेषु गर्त्तेषु आलीनाः अन्तर्गताः कुलीराः कर्कटा यासां तथाविधा इत्यर्थः ॥ २७ ॥

विश्वम्भरेति। विश्वम्भराप्रलम्बघ्नव्रीहिमानुषसंयतः एताः कथं केन केन शब्देनेत्यर्थः वाच्याः भवन्ति ? दिनादौ रात्रिकाले काः ॰कसन्ति ? इति प्रश्ने कुवलयवनराजय इत्युत्तरं, तथाहि विश्व॰रा कुः, प्रलम्बघ्नः बलः, व्रीहिः यवः, मानुषः नरः, संयतः ॰॰जयः। शेषस्य समस्तमुत्तरम् ॥ २८ ॥

पृष्टमिति। पदविभागेन समुदायेन च पदानामिति शेषः यत् पृष्टं भवेत् तत् उभयार्थप्रदर्शनात् व्यस्तसमस्तं विदुः ॥ २९ ॥

केति। का वराङ्गना उत्तमा कामिनी प्रियेण कान्तेन रहिता, धाम्नि गृहे केन तनयेन नन्दिता, कीदृशेन पुरुषेण सदा पक्षिणां बन्धनं समभिलष्यते ?।

शकुन्तलाभरतेन ।

कीदृशं हृदयहारि कूजितं कः सखा यशसि भूपतेर्मतः ।
कस्तवास्ति विपिने भयाकुलः कीदृशश्च न भवेन्निशाकरः ॥ ३१ ॥

कलङ्कविरहितः, इति व्यस्तसमस्तजातिः ।

द्विर्व्यस्तमेव यत् पृष्टं समुदायेन यद्भवेत् ।
त्रिधाभिन्नं तदेवोक्तं द्विर्व्यस्तकसमस्तकम् ॥ ३२ ॥

कौ शङ्करस्य वलयावपयोधरः कः
कीदृक् परस्य नियतं वशमेति भूपः ।
सम्बोधयोरगपतिं विजयी च कीदृग्
दुर्य्योधनो न हि भवेद्वद कीदृशश्च ॥ ३३ ॥

अहीनाचतनयः ।

इति प्रश्ने शकुन्तला भरतेनेत्युत्तरं, तथाहि प्रथमस्य शकुन्तला, द्वितीयस्य भरतेन, तृतीयस्य शकुन्तलाभरतेन शकुन्तानां पक्षिणां लाभे रतः तेनेत्यर्थः ॥ ३० ॥

कीदृशमिति । हृदयहारि मनोहारि कूजितं कीदृशम् ? भूपतेः यशसि कः सखा मतः ? विपिने वने कः तव त्वत्त इति भावः भयाकुलः अस्ति ? निशाकरश्चन्द्रश्च कीदृशः न भवेत् ? इति प्रश्ने कलङ्कविरहित इत्युत्तरं, तथाहि प्रथमस्य कलं मधुरास्फुटम् । द्वितीयस्य कविः । तृतीयस्य अहितः शत्रुः । चतुर्थस्य समस्तम् ॥ ३१ ॥

द्विरिति । यत् द्विर्व्यस्तमेव समुदायेन पृष्टं भवेत् त्रिधा त्रिप्रकारेण भिन्नं तदेव द्विर्व्यस्तकसमस्तकं प्रोक्तम् ॥ ३२ ॥

काविति । शङ्करस्य हरस्य वलयौ कौ ? अपयोधरः कः ? कीदृक् भूपः नियतं परस्य वशम् एति ? उरगपतिं सम्बोधय उरगपतेः सम्बोधनं किमित्यर्थः ? विजयी कीदृक् ? कीदृशः दुर्य्योधनः न हि भवेत् वद ।

को मोहाय दुरीश्वरस्य विहित: सम्बोधनीयो गुरु:
को धात्र्यां विरल: कलौ नवघन: किंवत् कीदृग् द्विज: ।
किं लेखावचनं भवेदतिशयन्दु:खाय कीदृग् खल:
को विघ्नाधिपतिर्मनोभवसमो मूर्त्या भवन् कीदृश: ॥२४॥
राजीवसन्निभवदन:, इति द्विर्व्यस्तसमस्तजाति: ।

अत्रोत्तरम् अहीनाश्वतनय इति । तथाच प्रथमस्य अहो पन्नगौ । द्वितीयस्य न पुरुष: । तृतीयस्य अतनय: नीतिभ्रष्ट: । चतुर्थस्य अहीन सर्पराज ! पञ्चमस्य अश्वतनय: नीतिमान् । षष्ठस्य अहीनाश्वतनय: हीने अक्षिणी यस्य स: हीनाक्ष: धृतराष्ट्र: तस्य तनय: हीनाक्षतनय: स न भवतीति अहीनाक्षतनय: ॥२३॥

क इति दुरीश्वरस्य अविवेकिनो धनिन इत्यर्थ: मोहाय मोह-निमित्तं क: ? सम्बोधनीय: विहित: प्रयुक्त इत्यर्थ: गुरु: क इति शेष: ? धात्र्यां पृथिव्यां कलौ कलियुगे विरल: क: ? नवघन: नव-मेघ: किंवत् कीदृश: ? द्विज: विप्र: कीदृक् न भवतीति शेष: ? लेखावचनं लेखार्थप्रतिपादकं किं भवेत् ? कीदृक् खल: दुर्जन: अति-शयन्दु:खाय भवतीति शेष: ? विघ्नाधिपति: विघ्नराज: मूर्त्या मनोभवेन सम: भवन् कीदृश: ? ॥ २४ ॥

अत्रोत्तरं राजीवसन्निभवदन इति । तथाच प्रथमस्य रा धनम् । द्वितीयस्य जीव बृहस्पते ! तृतीयस्य सन् साधु: । चतुर्थस्य इभ इस्तीव । पञ्चमस्य अन: नास्ति न अभाव इत्यर्थ: यस्य स: अ अभावरहित: अदरिद्र इत्यर्थ: विप्रस्य दरिद्रत्वं प्रसिद्धमिति भाव: । षष्ठस्य राजीम्रेणीलेखाच राजय इत्यमर: । सप्तमस्य वसन् प्रतिवसन्नित्यर्थ: । अष्टमस्य इभवदन: गजानन: । नवमस्य राजी-वसन्निभवदन: राजीवेन कमलेन सन्निभं सदृशं वदनं यस्य तादृश: । इति द्विर्व्यस्तसमस्तजाति: प्रथमं द्विधा विभक्तं पश्चात् समुदायार्थ इति नैविध्येनोक्तत्वादिति भाव: ।

द्विःसमस्तं यदा पृष्टं व्यस्तकेन पुनर्भवेत् ।
तद् द्विःसमस्तकव्यस्तं कथितं प्रश्नपण्डितैः ॥ २५ ॥

कीदृक्षः सकलजनो भवेत् सुराष्ट्रः
कः कालो विदित इहान्धकारहेतुः ।
कः प्रेयान् कुमुदवनस्य को निहन्ति
भ्रातृव्यं वद तरसा जितस्त्वया कः ॥ २६ ॥

विधुरविरहितः ।

संग्रामे स्फुरदसिना हतास्त्वया के
के दुःखं वत निरये नरस्य कुर्य्युः ।
कस्मिन्नुद्भवति कदापि नैव लोम
ख्याताः के जगति महालघुत्वभाजः ॥ २७ ॥

नरकरेणवः, इति द्विःसमस्तकव्यस्तजातिः ।

द्विरिति । यदा पृष्टं द्विःसमस्तं वारद्वयेन समस्तविषयं पुनः व्यस्तकेन भवेत् उत्तरमिति शेषः, तत् प्रश्नपण्डितैः द्विःसमस्तकव्यस्तं कथितम् ॥ २५ ॥

कीदृक्ष इति । सुराष्ट्रः सकलजनः कीदृक्षः कीदृशः भवेत् ? इह जगति अन्धकारहेतुः कः कालो विदितः ? कुमुदवनस्य प्रेयान् प्रियतमः कः ? कः भ्रातृव्यं निहन्ति ? त्वया तरसा बलेन को जितः ? वद ॥२६॥

प्रश्नोत्तरं विधुरविरहित इति । प्रथमस्य विधुरेण कातर्य्येण विरहितः शून्यः सुखित इत्यर्थः । द्वितीयस्य विधुरविभ्यां चन्द्रसूर्य्याभ्यां रहित इत्यर्थः । तृतीयस्य विधुश्चन्द्रः । चतुर्थस्य रविः सूर्य्यः । पञ्चमस्य अहितः शत्रुः ।

संग्रामे इति । संग्रामे युद्धे स्फुरन् असिर्यस्य तादृशेन त्वया के हताः ? वत खेदे, निरये नरके के जनाः नरस्य दुःखं कुर्य्युः ?

एकश्रुत्या वचो यत्र भिन्नार्थप्रतिपादकम् ।
प्रभेदं द्विःसमस्तस्य तमेकालापकं विदुः ॥ ३८ ॥

कीदृशी निरयभूरनेकधा सेव्यते परमपापकर्मभिः ।
प्रेतराक्षसपिशाचसेविता कीदृशी च पितृकाननस्थली ॥३९॥
नरकपालरचिता ।

केशरद्रुमतलेषु संस्थितः कीदृशो भवति मत्तकुञ्जरः ।
तत्त्वतः शिवमपेक्ष्य लक्षणैरर्जुनः समिति कीदृशो भवेत् ॥४०॥
दानवकुलभ्रमरहितः, इत्येकालापकजातिः ।

कश्चित् कदापि लोम नैव उद्भवति ? जगति के महालघुत्वभाजः ख्याताः ? ॥३७॥

अत्रोत्तरं नरकरेणव इति । प्रथमस्य नरकरेणवः नराः करेणवः हस्तिनश्चेत्यर्थः । द्वितीयस्य नरकस्थानस्था रेणवः रजांसि । तृतीयस्य नरकरे मनुष्यहस्ते । चतुर्थस्य अणवः परमाणव इत्यर्थः ।

एकेति । यत्र वचः वाक्यम् एकश्रुत्या एकेन श्रवणेन भिन्नार्थप्रतिपादकं तमेव द्विःसमस्तस्य एकालापकं प्रभेदं विदुः ॥ ३८ ॥

कीदृशीति । कीदृशी निरयभूः नरकभूमिः परमपापकर्मभिः अनेकधा सेव्यते ? प्रेतराक्षसपिशाचसेविता पितृकाननस्थली च कीदृशी ? ॥३९॥

अत्रोत्तरं नरकपालरचिता । नरकपालेन नरकरक्षकेण रचिता इत्येकोऽर्थः । नराणां कपालैः शिरोऽस्थिभिः रचिता व्याप्ता च इति द्वितीयोऽर्थः ।

केशरेति । केशरद्रुमतलेषु वकुलवृक्षतलेषु संस्थितः मत्तकुञ्जरः मत्तगजः कीदृशो भवति ? तत्त्वतः यथार्थतः लक्षणैः शिवम् अपेक्ष्य दृष्ट्वा बुद्ध्वेत्यर्थः समिति युद्धे अर्जुनः कीदृशः अभवत् ? ॥ ४० ॥

अत्रोत्तरं दानवकुलभ्रमरहित इति । दानेन मदजलेन वकुलभ्रम-

शब्दार्थलिङ्गवचनैर्व्यस्तैर्वा समस्तकैः ।
विभक्त्या च प्रभिन्नं यत् तत् प्रभिन्नकमुच्यते ॥ ४१ ॥

निर्जितसकलारातिः पृच्छति को नैको मृत्योर्भयमृच्छति ।
मेघात्ययकृतरुचिराशायाः किं तिमिरक्षयकारि निशायाः॥४२

विधुताराातेजः ।

विहगपतिः कं हृतवानहितं कीदृग्भवति पुरं जनरहितम् ।
किं कठिनं विदितं वद धीमन् ! यादःपतिरपि कीदृग्भयकृत्४३

अहिमकरमयः, इति शब्दार्थलिङ्गप्रभिन्नकम् ।

रायां वकुलपुष्पस्थितभृङ्गायां स्थितः ते तत्पुष्पं परित्यज्य दानेषु शोभिनः सन्तो निपतन्तीति भावः। इत्येकोऽर्थः । दानवानां कुलमेतत् किरातबलरूपेण मामभिधावतीति प्रथमं संशय्य पश्चात् बलस्यैः शिवोऽयं शवरसेनापतिरिति प्रतीतेः दानवकुले यो भ्रमस्तद्विहत इति द्वितीयोऽर्थः ।

शब्दार्थेति । व्यस्तैः पृथग्भूतैः यद्वा समस्तकैः अपृथग्भूतैः शब्दार्थलिङ्गवचनैः विभक्त्या च यत् प्रभिन्नं तत् प्रभिन्नकम् उच्यते ॥४१॥

निर्जितेति । निर्जिताः सकलाः अरातयः शत्रवः येन तादृशं जनं पृच्छति कोऽपीति शेषः ? एकः कः मृत्योर्भयं न ऋच्छति न प्राप्नोति ? मेघात्ययेन मेघावरणशून्यतयेत्यर्थः कृताः रुचिराः मनोज्ञाः आशाः दिशः यस्यां तथाभूतायाः निशायाः तिमिरक्षयकारि अन्धकारध्वंसि किम् ? ॥ ४२ ॥

अत्रोत्तरं विधुतारातेज इति । हे विधुताराते निर्जितशत्रो ! अजः ईश्वरः इत्येकोऽर्थः । विधोश्चन्द्रस्य ताराणां नक्षत्राणां तेज इति द्वितीयोऽर्थः ।

विहगपतिरिति । विहगपतिः गरुड़ः कम् अहितं शत्रुं हृतवान् ? जनरहितं पुरं नगरं कीदृक् भवति ? कठिनं विदितं

अनुकूलविधायिदैवतो विजयी स्यान्न तु कीदृशो नृपः।
विरहिण्यपि जानकी वने निवसन्ती मुदमादधौ कुतः॥४४॥

कुशलवर्जितः।

कुसुमं पतदित्यनाकतो वद कस्मै स्पृहयन्ति भोगिनः।
अधिगम्य रतं वराङ्गना क्व नु यत्नं कुरुते सुशिक्षिता॥४५॥

सुरतरवे, इति शब्दार्थभिन्नम्।

कामुज्जहार हरिरम्बुधिमध्यमग्नां
कीदृक् श्रुतं भवति निर्मलमागमानाम्।

प्रसिद्धं किम? कीदृक् यादःपतिः समुद्रः भयकृत्? हे धीमत् बुद्धि-मन्! वद॥४३॥

अत्रोत्तरम् अहिमकरमय इति। प्रथमस्य अर्हं पन्नगम्। द्वितीयस्य अकरं राजस्वरहितम्। तृतीयस्य अयः बोधम्। चतुर्थस्य अहिनकरमयः सर्पमकराख्यजन्तुपूर्ण इत्यर्थः।

अनुकूलेति। कीदृशः अनुकूलविधायिदैवतः नृपः विजितः शत्रुभिरिति शेषः न स्यात्? विरहिणी पतिवियोगविधुरा अपि जानकी सीता वने निवसन्ती कुतः कस्मात् कारणात् मुदम् आनन्दम् आदधौ प्राप?॥४४॥

अत्रोत्तरं कुशलवर्जित इति। कुशलेन मङ्गलेन वर्जित इत्येकोऽर्थः। कुशलवयोः निजसुतयोः वर्जितः अभ्युदयात इति द्वितीयोऽर्थः।

कुसुममिति। भोगिनः अनाकतः अस्वर्गात् कुसुमं पतत् पतत्विति भावः इति धिवेति शेषः कस्मै स्पृहयन्ति? सुशिक्षिता सुष्ठुशिक्षितर-तिशास्त्रेत्यर्थः वराङ्गना उत्तमा योषित् रतम् अधिगम्य प्राप्य क्व नु कुत्र खलु यत्नं कुरुते?॥४५॥

अत्रोत्तरं सुरतरवे इति। सुरतरुः पारिजातादिः तस्मै इत्येकोऽ-र्थः। सुर[illegible] शब्दविशेषे इति द्वितीयोऽर्थः।

का[illegible] हरिः अम्बुधिमध्यमग्नां काम् उज्जहार? आग-

आमन्त्रयस्व वनमग्निशिखावलीढं
तत्रापि को दहति के मदयन्ति भृङ्गान् ॥ ४६ ॥
कुन्दमकरन्दविन्दवः ।

वसति कुत्र सरोरुहसन्तति-
र्दिनकृतो ननु के तिमिरच्छिदः ।
पवनभक्षसपत्नरणोत्सुकं
पुरुषमाह्वय को जगति प्रियः ॥ ४७ ॥
केकिरणाभ्रराः, इति शब्दार्थवचनभिन्नम् ।

कीदृग् गृहं याम्यगृहङ्गतस्य
कास्त्राणमभ्यस्तरणे जनानाम् ।

सामां वेदानां निर्मलं श्रुतं कीदृक् भवति ? अग्निशिखावलीढम् अग्नि-ज्वालादग्धं वनम् आमन्त्रयस्व सम्बोधय ? तत्र वनं कः दहति ? के भृङ्गान् मदयन्ति ? ॥ ४६ ॥

अत्रोत्तरं कुन्दमकरन्दविन्दव इति । प्रथमस्य कुं पृथिवीम् । द्वितीयस्य दमकरं दमः इन्द्रियसंयमः तस्य करं जनकमित्यर्थः । तृतीयस्य दविन् अग्निमन् ! चतुर्थस्य दवः वनाग्निः, वने च वनवह्नौ च दवो दाव इष्यते इति कोषः । पञ्चमस्य कुन्दमकरन्दविन्दवः कुन्दानां माघ्यकुसुमानां मकरन्दविन्दवः रसकणा इत्यर्थः ।

वसतीति । कुत्र सरोरुहाणां सन्ततिः समूहः वसति ? दिनकृतः सूर्यस्य तिमिरच्छिदः तमोहरः कः ? पवनभक्षाणां वायुभोजिनां सर्पाणामित्यर्थः ये सपत्नाः शत्रवः मयूराः तेषां रणे युद्धे उत्सुकं पुरुषं मेघमित्यर्थः आह्वय सम्बोधय, कः जगति प्रियः ? सर्वेषामिति शेषः ॥ ४७ ॥

अत्रोत्तरं केकिरणाभ्ररा इति । प्रथमस्य के जले इत्यर्थः । द्वितीयस्य किरणः । तृतीयस्य अभ्र मेघ ! चतुर्थस्य राः धनम् ।

भूषा कथं कण्ठ ! न ते नु पृष्टे
मुक्ताकलापैरिति चोत्तरं किम् ॥४८॥ हाराविनाव: ।

कथयो वद कुत्र कीदृशा: कठिनं किं विदितं समन्ततः ।
अधुना तव वैरियोषितां हृदि ताप: प्रबलो विहाय का: ॥४९
गिरिसारमुषा:, इति शब्दार्थलिङ्गवचनविभक्तिभिन्नम् ।

मेघात्यये भवति किं सुभगावगाहं
का वा विडम्बयति चारणमल्लवेश्या: ।
दुर्वारवीर्य्यविभवस्य रणे भवेत् क:
का: स्मेरवक्त्रसुभगास्तरणिप्रभाभि: ॥५०॥ सरोजराजय: ।

कीदृगिति । यास्यगृहं गतस्य यमालयं प्रस्थितस्य गृहं कीदृक् ? जनानाम् अम्भस्तरणे जलोत्तरणे का: त्राणम् ? हे कण्ठ ! ते तव भूषा कथं न इति मुक्ताकलापै: पृष्टे सति किम् उत्तरम् ? ॥४८॥

अत्रोत्तरं हाराविनाव: । प्रथमस्य हाराविं हाहाकारशब्द-युक्तमित्यर्थः । द्वितीयस्य नाव: तरण्य: । तृतीयस्य हे हारा: ! व: युष्मान् विनेत्यर्थ: ।

कथय इति । कुत्र कथय: कीदृशा: ? समन्ततः कठिनं विदितं किम् ? अधुना तव वैरियोषितां शत्रुकामिनीनां का: विहाय हृदि प्रबल: ताप: भवतीति शेष: ? ॥ ४९ ॥

अत्रोत्तरं गिरिसारमुषा इति । प्रथमस्य गिरि वाचि । द्वितीयस्य सारम् । तृतीयस्य उषा: प्रभातकालानित्यर्थः, दिवारात्रं तासां हृदयं सन्तप्तं स्यात् केवलम् उषाकाले किञ्चिन्निद्रागमात् स्वास्थ्यमिति भाव: ।

मेघात्यय इति । मेघात्यये वर्षावसाने इत्यर्थ: किं सुभगावगाहं भवति ? का वा चारणमल्लवेश्या: विडम्बयति विजिता: करोतीत्यर्थ: । दुर्वार: वीर्य्यविभव: ··· क्रमशक्ति: यस्य तथाभूतस्य पुंस: रणे क:

पृच्छति शिरोरुहो मधुमथनं
मधुमथनस्तं शिरोरुहश्च ।
कः खलु चपलतया भुवि विदितः
का ननु यानतया भुवि विदिताः ॥ ५१ ॥

केशवनौकाः, इति शब्दार्थलिङ्गवचनभिन्नम् ।

न भवति मलयस्य कीदृशी भूः
क इह कुचं न बिभर्त्ति कं गता श्रीः ।
भवदरिनिवहेषु कास्ति नित्यं
बलमथनेन विपद् व्यधायि केषाम् ॥५२॥ विपन्नगानाम् ।

भवेत् ? तरणिप्रभाभिः सूर्यकिरणैः काः स्मेरवक्त्रसुभगाः विकसद्वदनमनोहारिण्यः भवन्तीति शेषः ? ॥ ५० ॥

अत्रोत्तरं सरोजराजय इति । प्रथमस्य सरः सरोवरं स्वच्छसलिलत्वादिति भावः । द्वितीयस्य जरा वार्द्धक्यम् । तृतीयस्य जयः । चतुर्थस्य सरोजराजयः कमलपङ्क्तयः ।

पृच्छतीति । शिरोरुहः केशः मधुमथनं विष्णुं, मधुमथनः विष्णुः शिरोरुहश्च पृच्छति आमन्त्रयति कथमिति शेषः ? भुवि पृथिव्यां चपलतया चञ्चलतया कः खलु विदितः ? काः यानतया भुवि विदिताः ? गवीति पाठे गवि पृथिव्यामित्यर्थः ॥५१॥

अत्रोत्तरं केशवनौका इति । प्रथमस्य केशव इति, द्वितीयस्य केश इति, तृतीयस्य वनौका जलौका इत्यर्थः । चतुर्थस्य नौकाः ।

नेति । मलयस्य पर्वतभेदस्य भूः कीदृशी न भवति ? इह जगति कः कुचं स्तनं न बिभर्त्ति ? श्रीः कं गता ? भवतः तव अरिनिवहेषु शत्रुसमूहेषु का नित्यं सततम् अस्ति ? बलमथनेन इन्द्रेण केषां विपत् व्यधायि जनिता ? ॥ ५२ ॥

अत्रोत्तरं विपन्नगानाम् । प्रथमस्य विपन्नगा सर्परहिता ।

समयमिह वदन्ति कं निशीथं
शमयति कान् वद वारिवाहवृन्दम् ।
वितरति जगतां मनःसु कीदृङ्
मुदमतिमात्रमयं महातडागः ॥५३॥ अरविन्दवान् ।

इति प्रश्नार्थविभक्तिवचनभिन्नम् ।

कीदृक्त्वं समिति बलं निहन्ति शत्रुं
विष्णोः का मनसि मुदं सदा तनोति ।
तुच्छं सद्भिरधिमुखं निगद्यते किं
पश्वत्वैः सममपमानमेव केषु ॥५४॥ अभिमानिषु ।

द्वितीयस्य ना पुरुषः । तृतीयस्य अस् विष्णुम् । चतुर्थस्य विपत् । पञ्चमस्य नगानां पर्वतानां पक्षच्छेदनादिति भावः ।

समयमिति । इह जगति कं समयं निशीथं वदन्ति? वारिवाहवृन्दं मेघवृन्दं कान् शमयति । अयं महातडागः जगतां मनःसु अतिमात्रं कीदृङ्मुदं वितरति? ॥५३॥

अत्रोत्तरम् अरविन्दवान् । प्रथमस्य अरविं सूर्यरहितम् । द्वितीयस्य दवान् वनाग्नीन् । तृतीयस्य अरविन्दवान् कमलयान् ।

कीदृक्त्वमिति । समिति युद्धे कीदृक्त्वं बलं सैन्यं शत्रुं निहन्ति? का सदा विष्णोः मनसि मुदम् आनन्दं तनोति विस्तारयति? किं सद्भिरधिमुखं तुच्छं विफलमित्यर्थः सत् निगद्यते कथ्यते? केषु जनेषु अपमानमेव अवश्यमेव परकृतमिति भावः पश्वत्वैः समं मृत्युतुल्यमित्यर्थः? ॥५४॥

अत्रोत्तरम् अभिमानिषु । प्रथमस्य अभि निर्भयम् । द्वितीयस्य मा लक्ष्मीः । तृतीयस्य अनिषु बाणरहितम् । चतुर्थस्य अभिमानिषु अभिमानवत्सु ।

घनसमये शिखिषु स्यान्नृत्यं कीदृत्त्नु किं घनात् पतति।
प्रावृषि कस्य न गमनं मानसगमनाय कीदृशा हंसाः॥५५

समुत्सुकमनसः।

इति शब्दार्थलिङ्गवचनभिन्नम्। इति प्रभिन्नकजातिः।

अर्थमात्रैकभेदेन भिन्नं बध्नन्ति केचन।
सुकुमारधियस्तच्च विदग्धैर्नादृतं यथा॥५६॥

आनन्दयति कोऽत्यर्थं सज्जनानिव भूतले।
प्रबोधयति पद्मानि तमांसि च निहन्ति कः॥५७॥

मित्रोदयः।

अटवी कीदृशी प्रायो दुर्गमा भवति प्रिये!।

घनेति। घनसमये वर्षाकाले कीदृत्सु कीदृशेषु शिखिषु नृत्यं स्यात्? घनात् मेघात् किं पतति? प्रावृषि वर्षासु कस्य गमनं न? हंसाः मानसगमनाय कीदृशाः?॥ ५५ ॥

अत्रोत्तरं समुत्सुकमनस इति। प्रथमस्य समुत्सु सानन्देषु। द्वितीयस्य कं जलम्। तृतीयस्य अनसः शकटस्य। चतुर्थस्य समुत्सुकमनसः उत्कण्ठितचेतसः।

अर्थेति। केचन सुकुमारधियः कोमलमतयः जनाः अर्थमात्रैकभेदेन केवलार्थभेदेनेत्यर्थः भिन्नं वस्त्विति शेषः बध्नन्ति रचयन्ति। तच्च विदग्धैः विज्ञैः तथा नादृतम्॥ ५६ ॥

आनन्दयतीति। कः भूतले सज्जनानिव अत्यर्थम् आनन्दयति? कः पद्मानि प्रबोधयति विकासयति तमांसि च निहन्ति?॥ ५७ ॥

अत्रोत्तरं मित्रोदय इति। प्रथमस्य मित्राणां सुहृदाम् उदयः अभ्युन्नतिः। द्वितीयस्य मित्रस्य सूर्यस्य उदयः।

अटवीति। हे प्रिये! कीदृशी अटवी अरण्यं प्रायः बाहु-

प्रियस्य कीदृशी कान्ता तनोति सुरतोत्सवम् ॥ ५८ ॥

मदनवती ।

भिन्नाववश्यं कर्त्तव्यौ शब्दार्थौ प्रश्नकोविदैः ।
लिङ्गादिषु यथाशक्ति भेदमाहुर्विपश्चितः ॥ ५९ ॥

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने
प्रथमः परिच्छेदः ।

विशेषणं विशेष्यञ्च यत्र प्रश्ने विधीयते ।
भेद्यभेदकमाहुस्तं प्रश्नं प्रश्नविदो यथा ॥ १ ॥
कीदृक् किं स्यान्न मर्त्यानां हितं स्वेच्छाविहारिणाम् ।
गुणैः परेषामत्यर्थं मोदते कीदृशः पुमान् ॥२॥ विमत्सरः ।

त्येन दुर्गमा भवति ? कीदृशी कान्ता प्रियस्य सुरतोत्सवं तनोति ? ॥ ५८ ॥

अत्रोत्तरं मदनवती । प्रथमस्य मदनाख्यहृच्चपूर्णोत्यर्थः । द्वितीयस्य कामवती ।

भिन्नाविति । प्रश्नकोविदैः प्रश्नविदग्धैः शब्दार्थौ अवश्यं भिन्नौ कर्त्तव्यौ । विपश्चितः विद्वांसः लिङ्गादिषु यथाशक्ति भेदम् आहुः कथयन्ति ॥ ५९ ॥

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

विशेषणमिति । यत्र प्रश्ने विशेषणं विशेष्यञ्च विधीयते, प्रश्नविदः पण्डिताः तं प्रश्नं भेद्यभेदकं यथा आहुः कथयन्ति ॥ १ ॥

कीदृगिति । स्वेच्छाविहारिणां मर्त्यानां कीदृक् किं वस्त्विति शेष, हितं न स्यात् ? कीदृशः पुमान् परेषां गुणैः अत्यर्थम् अतिशयेन मोदते ? ॥ २ ॥

अगस्त्येन पयोराशेः कियत् किं पीतमुज्झितम्।
त्वया वैरिकुलं वीर! समरे कीदृशं कृतम्॥ ३॥
सकलङ्कम्, इति भेद्यभेदकजातिः।
दीर्घवृत्तेन यत् पृष्टमुत्तरं कियदक्षरम्।
तदोजस्वीति विख्यातमूर्जितं चेति केचन॥ ४॥
कामिन्याः स्तनभारमन्थरगतेर्लीलाचलच्चक्षुषः
कन्दर्पैकविलासनित्यवसतेः कीदृक् पुमान् वल्लभः।
हेलाकृष्टकृपाणपाटितगजानीकात् कुतस्तेऽरयः
श्वासायासविशुष्ककण्ठकुहरा निर्यान्ति जीवार्थिनः॥५॥
समरतः।

अत्रोत्तरं विमत्सरः। प्रथमे विमत् पक्षियुक्तं सर इति विशेषणसहितं विशेष्यमुक्तम्। द्वितीये विगतो मत्सरः अन्यशुभद्वेषः यस्य तादृशः, अत्र केवलं विशेषणमुक्तम्।

अगस्त्येनेति। अगस्त्येन मुनिना पयोराशेः समुद्रस्य कियत् किं पीतम् उज्झितम् उद्गीर्णञ्च? हे वीर! त्वया समरे युद्धे वैरिकुलं कीदृशं कृतम्?॥ ३॥

अत्रोत्तरं सकलङ्कम्। सकलं कं जलमिति प्रथमस्य। सकलङ्कं कलङ्कयुक्तमिति द्वितीयस्य। अत्र प्रथमे सविशेषणं विशेष्यं, द्वितीये केवलं विशेषणम्।

दीर्घवृत्तेनेति। दीर्घवृत्तेन दीर्घपद्येन यत् पृष्टं किन्तु उत्तरं कियदक्षरं स्वल्पाक्षरमित्यर्थः तत् ओजस्वीति विख्यातम्, ऊर्जितञ्च इति केचन आहुरिति शेषः॥ ४॥

कामिन्या इति। स्तनयोर्भारेण मन्थरगतेः मन्दगामिन्याः लीलया विलासेन चलती चक्षुषी यस्याः तथोक्तायाः कन्दर्पस्य एकः मुख्यः यः विलासः तस्य नित्यवसतेः कामिन्याः कीदृक् पुमान् वल्लभः

दैत्यारातिरसौ वराहवपुषा कामुज्जहाराम्बुधेः
का रूपं विनिहन्ति को मधुवधूवैधव्यदीक्षागुरुः ।
स्वच्छन्दं नवशल्लकीकवलनैः पम्पासरोमज्जनैः
के विन्ध्याद्रिवने वसन्त्यभिमतक्रीडाभिरामस्थिताः ॥ ६ ॥

कुञ्जराः, इत्योजस्विजातिः ।

उपमादिरलङ्कारो बहुधा परिकीर्त्तितः ।
यत्नेन कथ्यते साद्धं सालङ्कारं तदुच्यते ॥ ७ ॥

प्रियः ? ते तव अरयः शत्रवः श्वासेन दीर्घनिःश्वासेन यः आयासः श्रमः तेन विशुष्कं कण्ठकुहरं येषां तथाभूताः जीवार्थिनः प्राणलाभार्थिनः सन्तः हेलया अवज्ञया आकृष्टेन कृपाणेन असिना पाटितं निहतं गजानीकं हस्त्यारोहसैन्यं यत्र तथाभूतात् कुतः कस्मात् स्थानात् निर्यान्ति पलायन्ते ? ॥ ५ ॥

अत्रोत्तरं समरतः । समं तुल्यं रतं रतिशक्तिर्यस्य तादृश इति प्रथमस्य । समरतः संग्रामादिति द्वितीयस्य ।

दैत्यारातिरिति । असौ दैत्यारातिः नारायणः वराहवपुषा अम्बुधेः समुद्रात् काम् उज्जहार ? का रूपं विनिहन्ति ? कः मधोर्दैत्यविशेषस्य या वधूः नारी तस्याः वैधव्ये वैधव्यव्रताचरणे दीक्षागुरुः ? के विन्ध्याद्रिवने विन्ध्यपर्वतकानने नवशल्लकीनाम् अभिनवगजप्रियवृक्षविशेषाणां कवलनैः ग्रसनैः भक्षणैरित्यर्थः तथा पम्पा नाम यत् सरः सरोवरं तत्र मज्जनैः अवगाहनैः अभिमता या क्रीडा विहारः तया अभिरामं सुन्दरं यथा तथा स्थिताः स्वच्छन्दं वसन्ति ? ॥ ६ ॥

अत्रोत्तरं कुञ्जराः । कुं पृथिवीमिति प्रथमस्य । जरा इति द्वितीयस्य । कः विष्णुरिति तृतीयस्य तस्य मधुसूदनत्वादिति भावः । कुञ्जराः हस्तिन इति चतुर्थस्य ।

उपमादिरिति । उपमादिः अलङ्कारः बहुधा परिकीर्त्तितः

कल्याणवाक् त्वमिव किं पदमत्र कान्तं
सद्भूपतेस्त्वमिव कः परितोषकारी ।
कः सर्वदा शुभगतिस्त्वमिवातिमात्रं
भूत्याश्रितः कथय पालितसर्वभूतः ॥ ८ ॥ शङ्करः ।
सूर्य्यस्य का तिमिरकुञ्जरवृन्दसिंही
सत्यस्य का सुकृतवारिधिचन्द्रलेखा ।
पार्थस्य कीदृगरिदावहुताशनोऽभूत्
का मालतीकुसुमदाम हरस्य मूर्द्ध्नि ॥ ९ ॥
भागीरथी, रूपकं सालङ्कारजातिः ।

कथितः । यत्नेन सार्द्धं सह उपमादिनेति शेषः यत् कथ्यते तत् सालङ्कारम् उच्यते ॥ ७ ॥

कल्याणवागिति । त्वमिव कल्याणवाक् शुभवादी शुभप्रतिपादकश्च अत्र जगति किं पदं कान्तं लोकानां प्रियमित्यर्थः? त्वमिव सद्भूपतेः सुराज्ञः कः परितोषकारी? त्वमिव कः सर्वदा शुभगतिः शुभमवाङ्मनः धर्मगतिश्च अतिमात्रं अत्यर्थं भूत्या भस्मना सम्पदा च, भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः । आश्रितः तथा पालिताः सर्वे लोकाः भुवनानि जनाश्च येन तथाभूतः? ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरं शङ्करः । शं मङ्गलमिति प्रथमस्य । करः राजस्वमिति द्वितीयस्य । शङ्करः शिव इति तृतीयस्य । अलङ्कारश्चात्र उपमा श्लेषमूला ।

सूर्य्यस्येति । सूर्य्यस्य तिमिराण्येव कुञ्जरवृन्दानि हस्तिसमूहाः तेषां सिंही नाशकारिणीति भावः का? सत्यस्य सुकृतमेव वारिधिः समुद्रः तस्य चन्द्रलेखा का? पार्थस्य अर्जुनस्य कीदृक् अरिरेव दावः वनं तस्य हुताशनः अग्निः अभूत्? हरस्य मूर्द्ध्नि शिरसि मालतीकुसुमदाम का? ॥ ९ ॥

अत्रोत्तरं भागीरथी । भा प्रभा इति प्रथमस्य । गीर्वाक् इति

लघुवृत्तेन यत् पृष्टं प्रभूताक्षरमुत्तरम्।
सकौतुकमितीच्छन्ति तद्विदस्तदिदं यथा॥ १०॥

के स्थिराः के प्रियाः स्त्रीणां कोऽप्रियो नक्तमाह्वय।
नृत्यभूः कीदृशी रम्या नदी कीदृग् घनागमे॥ ११॥
अगाधवारिपूरजनिततरङ्गा।

का कृता विष्णुना कीदृग्योषितां कः प्रशस्यते।
असेव्यः कीदृशः स्वामी को निहन्ति निशातमः॥१२॥
कुमुदवनबान्धवोदयः, इति सकौतुकजातिः।

द्वितीयस्य। रथीति तृतीयस्य। भागीरथीति चतुर्थस्य। अत्र रूप क-सलङ्कारः।

लघुवृत्तेनेति। लघुवृत्तेन क्षुद्रपद्येन यत् पृष्टम्, उत्तरञ्च प्रभूताक्षरं बह्वक्षरं, तद्विदः तज्ज्ञा जनाः तत् इदं यथा सकौतुकम् इति गच्छन्ति॥ १०॥

के इति। के स्थिराः? के स्त्रीणां प्रियाः? कः अप्रियः? नक्तं रात्रिम् आहूय सम्बोधय? कीदृशी नृत्यभूः नाट्यशाला रम्या? घनागमे वर्षाकाले नदी कीदृक्? ॥ ११॥

अत्रोत्तरम् अगाधवारिपूरजनिततरङ्गा। अगाः पर्वता इति प्रथमस्य। धवाः भर्त्तार इति द्वितीयस्य। रिपुः शत्रुरिति तृतीयस्य। रजनि! इति चतुर्थस्य। ततरङ्गा विस्तृतरङ्गनव्यापारेत्यर्थः इति पञ्चमस्य। अगाधेन अतलस्पर्शेन प्रभूतेनेति यावत् वारिपूरेण जलराशिना जनितः उत्पादितः तरङ्गः यस्याः तथाभूतेति षष्ठस्य।

केति। विष्णुना का कृता? योषितां कीदृक् कः प्रशस्यते आद्रियते? कीदृशः स्वामी असेव्यः? कः निशातमः निहन्ति? ॥१२॥

अत्रोत्तरं कुमुदवनबान्धवोदयः। कुः पृथिवी तस्याः मुत् आनन्द इति प्रथमस्य। अवनयान् धवः रक्षणकारी पतिरिति

प्रश्नवर्णश्रुतेस्तुल्यं यत्र स्यादुत्तरं वरम् ।
प्रश्नोत्तरसमं तज्ज्ञाः प्राहुः श्रूयतां यथा ॥ १३ ॥

कन्दर्पं मदजनकं प्राहुः काचघटी गदिताच्छतमेह ।
इत्यादि प्रश्ने युक्तं यद्ब्रूत तदुत्तरमाशु विचिन्त्य ॥ १४ ॥

पथिकस्तिष्ठति कष्टं विरही नाविक आस्ते तत्कृतरक्षः ।
इत्यादि प्रश्ने युक्तं यद्ब्रूहि तदुत्तरमुत्तमपुरुष ! ॥ १५ ॥

इति प्रश्नोत्तरसमजातिः ।

यस्मिन्नुत्तरमुद्धार्य्य प्रश्नस्तस्यैव पृच्छ्यते ।
पृष्टप्रश्नं तदिच्छन्ति प्रश्नोत्तरविदो यथा ॥ १६ ॥

द्वितीयस्य । उदय; निष्ठुर इति तृतीयस्य । कुमुदवनानां बान्धवः चन्द्रस्तस्य उदय इति चतुर्थस्य ।

प्रश्नेति । प्रश्नवर्णस्य प्रश्नाक्षरस्य श्रुतेः तुल्यं यत्र वरम् उत्कृष्टम् उत्तरं स्यात्, तत् प्रश्नोत्तरसमं तज्ज्ञाः यथा आहुः तत् श्रूयताम् ॥ १३ ॥

कन्दर्पमिति । कन्दर्पं मदजनकं प्राहुः, अत्र प्रश्नः कन्दर्पमिति, उत्तरं कन्दर्पमिति, काचघटी पात्रविशेषः इह अच्छतमा निर्मलतमा गदितेति प्रश्नः, काचघटी काचनिर्मिता घटीति उत्तरम् । अन्यत् सुगमम् ॥ १४ ॥

पथिक इति । पथि मार्गे कः कष्टं तिष्ठतीति प्रश्ने पथिकः विरहीत्युत्तरं, तेन कृता रक्षा यस्य तादृशः नावि नौकायां कः आस्ते तिष्ठतीति प्रश्ने नाविकः कर्णधार इति उत्तरम् । अन्यत् सुगमम् ॥ १५ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् उत्तरम् उद्धार्य्य कथयित्वा तस्यैव उत्तरस्य प्रश्नः पृच्छाविषयं पृच्छ्यते, प्रश्नोत्तरविदः तत् पृष्टप्रश्नं यथा इच्छन्ति ॥ १६ ॥

लक्ष्मणेत्युत्तरं यत्र प्रश्नः स्यात्तत्र कीदृशः।
यौधे द्विरदवृन्दाय वनाली कीदृशी हिता ॥ १७ ॥
कासारसहिता।

चादय इति यत्र स्यादुत्तरमथ तत्र कीदृशः प्रश्नः।
कथय त्वरितं के स्युर्नौकाया वाहनोपायाः ॥ १८ ॥
केनिपाताः, इति पृष्टप्रश्नजातिः।

कथयामुकमित्यादि भङ्क्त्वा यत्रोत्तरं भवेत्।
भग्नोत्तरं तदिच्छन्ति काकुमात्रेण गोपितम् ॥१९॥
भवत इवातिस्वच्छं कस्याभ्यन्तरमगाधमतिशिशिरम्।

लक्ष्मणेति। लक्ष्मणा सुलक्षणवती इति उत्तरं यत्र, तत्र कीदृशः प्रश्नः स्यात्? यौधे द्विरदवृन्दाय हस्तियूथाय कीदृशी वनाली वनराजिः हिता? ॥ १७ ॥

अत्रोत्तरं कासारसहिता। सा रसहिता रसवती का? इत्यत्र लक्ष्मणा सुलक्षणवतीत्युत्तरम्। द्वितीये कासारः सरसी तेन सहिता।

चादय इति। चादयः च वा तु हि इत्यादयः इति यत्र उत्तरं स्यात्, अथ तत्र कीदृशः प्रश्नः? नौकाया वाहनोपायाः के स्युः? त्वरितं कथय ॥ १८ ॥

अत्रोत्तरं के निपाताः। निपाताः अव्ययशब्दाः के? इति प्रश्ने चादय इत्युत्तरं, द्वितीये के जले निपतन्तीति तथोक्ताः कर्णकूपादय इत्यर्थः।

कथयेति। अमुकं कथय इत्यादि भङ्क्त्वा विपर्यस्यार्थः यत्र उत्तरं भवेत्, तत् काकुमात्रेण गोपितं गूढं भग्नोत्तरम् इच्छन्ति बुधा इति शेषः ॥ १९ ॥

भवत इति। भवत इव तव इव कस्य जनस्य अभ्यन्तरम् अन्तः-

काव्यामृतरसमग्नस्त्वमिव सदा कः कथय सरसः ॥२०॥
वीरे सरुषि रिपूणां नियतं का हृदयशालिनी भवति ।
नभसि प्रस्थितजलदे का राजति देव ! वद तारा ॥२१॥
इति भग्नोत्तरजातिः ।

यत् पृष्टं प्रश्नवाक्ये स्यादादिमध्यान्तसंस्थितम् ।
उत्तरं तत् त्रिधा प्रोक्तमादिमध्यान्तसंस्थितम् ॥ २२ ॥
भ्रमरस्थितः कीदृशो भवतितरां विकसितः पद्मः ।
ज्योतिषि कः कीदृशः प्रायो भुवि पूज्यते लोकैः ॥ २३ ॥

करणम् अतिस्वच्छम् अतिनिर्मलम् अगाधम् अतिशिशिरम् अतिशीतलमित्यर्थः, इति प्रश्ने न कस्यापीति विपर्य्यासेन उत्तरम् । काव्यामृतरसे मग्नः त्वमिव सदा सरसः सुरसिकः कः ? कथय इत्यत्रापि न कोऽपीति काक्वा विपर्य्यासेनोत्तरम् ॥ २० ॥

वीरे इति । नियतं सरुषि सक्रोधे वीरे रिपूणां शत्रूणां का सामादिप्रयुक्तिरिति शेषः हृदयशालिनी भवति ? हे देव ! प्रस्थितजलदे चलितमेघे नभसि आकाशे का तारा राजति ? वद । अत्र न कापीति काक्वा विपर्य्यासेनोत्तरम् ॥ २१ ॥

यदिति । प्रश्नवाक्ये यत् आदिमध्यान्तसंस्थितं पृष्टं स्यात्, तत् तत्रेत्यर्थः आदिमध्यान्तसंस्थितं त्रिधा उत्तरं प्रोक्तम् ॥२२॥

भ्रमरस्थित इति । विकसितः पद्मः कीदृशो भवतितराम् अतिशयेन भवति ? अत्रोत्तरं भ्रमरस्थितः भ्रमराणां स्थितः । कीदृशो भ्रमराणां स्थितो भवतितरामिति प्रश्ने भ्रमरस्थितः भ्रमेण भ्रान्त्या अचाञ्चल्येनेति भावः स्थित इत्युत्तरं चक्षुषो पद्मो भ्रमराणाम् अधिष्ठानस्यायोगादिति भावः । भुवि पृथिव्यां लोकैः ज्योतिषि कीदृशः प्रायः बाहुल्येन पूज्यते ? अत्रोत्तरं ज्योतिषिकः ज्योतिषं इति ॥२३॥

प्रभवः को गङ्गाया नगपतिरतिशुभगशृङ्गधरः ।
के सेव्यन्ते सेवकसार्थैरत्यर्थमर्थपरैः ॥२४॥

आद्युत्तरजातिः ।

अयमुदितो हिमरश्मिर्वनितावदनस्य कीदृशः सदृशः ।
नीलादिकोपलम्भः स्फुरति प्रत्यक्षतः कस्य ॥ २५ ॥
गैरिकमनःशिलादिः प्रायेणोत्पद्यते कुतो नगतः ।
यः खलु न चलति पुरुषः स्थानादुक्तः स कीदृक्षः ॥२६॥

इति मध्योत्तरजातिः ।

प्रभव इति । गङ्गायाः प्रभवः उत्पत्तिस्थानं कः ? इति प्रश्ने अतिशुभगशृङ्गधरः नगपतिः शैलराज इत्युत्तरम् अथच गङ्गायाः प्रभवः कः विष्णुः, विष्णुपादाब्जसम्भूते गङ्गे त्रिपथगामिनीत्युक्तेः स च नगपतिः नगेन पर्वतेन गोवर्द्धनेनेति यावत् पाति रक्षति गोकुलमिति व्युत्पत्त्या गोवर्द्धनधर इत्यर्थः अतिशुभगस्य शृङ्गस्य वादित्रविशेषस्य धरः । अत्यर्थम् अर्थपरैः धनलुब्धैः सेवकसार्थैः के सेव्यन्ते ? इति प्रश्ने के राजान इत्यर्थः सेव्यन्ते इत्युत्तरम् ॥ २४ ॥

अयमिति । वनितावदनस्य सदृशः कीदृशः ? अयम् उदितः हिमरश्मिश्चन्द्र इत्युत्तरम् । कस्य, प्रत्यक्षतः अक्षतः नीलादिकानाम् उपलम्भः ज्ञानं स्फुरति ? अस्योत्तरं कस्य सूर्यस्य प्रत्यक्षत इति ॥ २५ ॥

गैरिकेति । प्रायेण गैरिकमनःशिलादि कुतः उत्पद्यते ? नगतः पर्वतादित्युत्तरम् । यः खलु स्थानात् स्थितेः मर्यादाया इति यावत् न चलति स कीदृक्षः कीदृशः उक्तः ? पुरुष इत्युत्तरम् ॥ २६ ॥

कस्मिन्वसन्ति वद मीनगणा विकल्पं
किं वा पदं वदति किं कुरुते विवस्वान् ।
विद्युल्लतावलयवान् पथिकाङ्गनानाम्
उद्वेजको भवति कः खलु वारिवाहः ॥ २७ ॥

शब्दः प्रभूगत इति प्रचुराभिधायी
कीदृग् भवेद्वदत शब्दविदो विचिन्त्य ।
कीदृग् वृहस्पतिमते विदिताभियोगः
प्रायः पुमान् भवति नास्तिकवर्गमध्यः ॥ २८ ॥

इत्यन्त्योत्तरजातिः ।

पदान्तरादिसम्बन्धात् प्रश्नवाक्येऽपि संस्थितम् ।
कथितापह्नुतिः सा स्याल्लक्ष्यते यत्र नोत्तरम् ॥ २९ ॥

कस्मिन्निति । मीनगणाः मत्स्यचयाः कस्मिन् वसन्ति ? वद । अत्रोत्तरं कस्मिन् जले इति जलवाचकः किम्शब्द इति बोध्यम् । किं वा पदं विकल्पं वदति कथयति ? अत्रोत्तरं वापदमिति । विवस्वान् सूर्य्यः किं कुरुते इति प्रश्ने किं जलमित्यर्थः, आदित्याज्जायते वृष्टिरिति श्रुतेः । कः खलु वारिवाहः मेघः पथिकाङ्गनानां प्रोषितभर्त्तृकाणाम् उद्वेजकः विरहोद्दीपकः भवति ? विद्युल्लतावलयवान् इत्युत्तरम् ॥ २७ ॥

शब्द इति । प्रभूगतः प्रपूर्वकभूधातुं गतः प्रचुराभिधायी प्रचुरबोधकः कीदृक् शब्दः भवेत् ? हे शब्दविदः ! विचिन्त्य वदत । अत्रोत्तरं प्रभूत इति । हे वृहस्पतिमते वृहस्पतिबुद्धे ! कीदृक् पुमान् विदिताभियोगः ज्ञाताशय इत्यर्थः प्रायः बाहुल्येन नास्तिकवर्गमध्यः भवति ? अत्रोत्तरं वृहस्पतिमते अविदिताभियोगः अज्ञातवृहस्पतिमत इत्यर्थः नास्तिकवर्गाणां मध्यगतः भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

पदान्तरेति । पदान्तरादेः अन्यपदादेः सम्बन्धात् संयोगात्

पृथ्वीसम्बोधनं कीदृक् कविना परिकीर्त्तितम् ।
केनेदं मोहितं विश्वं प्रायः केनाप्यते यशः ॥ ३० ॥

कस्य मरौ दुरधिगमः कमले कः कथय विरचितावासः ।
कैस्तुष्यति चामुण्डा रिपवस्ते वद कुतो भ्रष्टाः ॥ ३१ ॥

इति कथितापह्नुतिजातिः ।

यत्र भङ्गस्य वैषम्यं विषमं तन्निगद्यते ।
वृत्तनामोत्तरं यत्र प्रश्नं तं वृत्तनामकम् ॥ ३२ ॥

कीदृग्वनं स्यान्न भयाय पृष्टे तदुत्तरं तस्य च कीदृशस्य ।

प्रश्नवाक्येऽपि संस्थितम् उत्तरं यत्र न बध्यते, सा कथितापह्नुतिः स्यात् ॥ २९ ॥

पृथ्वीति । पृथ्वीसम्बोधनं कीदृक् कविना परिकीर्त्तितम् ? अत्रोत्तरं को इना इति पदच्छेदे कौ पृथिवि ! इना कामेनेत्यर्थः । इदं विश्वं केन मोहितम् ? केन विष्णुनेत्युत्तरम् । केन प्रायः यशः आप्यते, केन विष्णुना सूर्य्येण आत्मना राज्ञा इत्यादिकशब्दस्य नानार्थत्वात् बोद्धव्यम् ॥ ३० ॥

कस्येति । मरौ मरुदेशे कस्य दुरधिगमः अप्राप्तिः ? अत्रोत्तरं कस्य जलस्य । कः कमले पद्मे विरचित आवासो येन सः कः ? कथय । अत्रोत्तरं कः ब्रह्मा । यद्वा कमले जले कः विरचितावासः ? अत्रोत्तरं कः विष्णुः जलधिशायित्वादिति भावः । चामुण्डा काली कैः तुष्यति ? अत्रोत्तरं कैः शिरोभिः असुराणामिति शेषः । ते तव रिपवः शत्रवः कुतः भ्रष्टाः ? वद । अत्रोत्तरं कुतः पृथिवीत इति ॥ ३१ ॥

यत्रेति । यत्र भङ्गस्य पदच्छेदस्य वैषम्यं वैपरीत्यं भवतीति शेषः, तत् विषमं निगद्यते कथ्यते । यत्र वृत्तनाम पद्यनाम उत्तरे यस्य तं वृत्तनामकं प्रश्नं विदुरिति शेषः ॥ ३२ ॥

कीदृगिति । कीदृक् वनं भयाय न स्यात् ? पृष्टे यत् उत्तरं

वाच्यं भवेदीदृग्जातकस्य कं पाथिमेथे गवि कोऽर्चनीयः ॥२३

अहिंसमहिमः ।

प्रायः कार्य्ये न मुह्यन्ति नराः सर्वत्र कीदृशाः ।
नाधा इति भवेच्छब्दो नौवाची वद कीदृशः ॥ २४ ॥

सावधानाः, इति विषमजातिः ।

गतक्लेशायासा विमलमनसः कुत्र मुनयः
तपस्यन्ति स्वस्थाः सुररिपुरिपोः का च दयिता ।
कविप्रेयः किं स्यान्नवलघुयुतैरष्टगुरुभिः
बुधा वृत्तं वर्णैः स्फुटघटितबन्धं कथयत ॥ २५ ॥

शिखरिणी ।

भवेदिति शेषः तस्य कीदृशस्य उत्तरस्य ईदृग्जातं नयनजम् अश्रु, जलं वाच्यं प्रतिपाद्यं भवेत्? कस्य गवि पृथिव्याम् अर्चनीयः कम् अधिशेते? ॥ २३ ॥

अस्योत्तरम् अहिंसमहिमः। अहिंसमिति प्रथमस्य, अस्रं नेत्रजलमिति द्वितीयस्य। अहिम् अनन्तनागम् अः विष्णुरिति तृतीयस्य। अत्र अहिंसमित्यस्य हि परित्यागेन भङ्गस्य वैषम्यं बोद्धव्यमिति।

प्राय इति। सर्वत्र कार्य्ये कीदृशाः नराः प्रायः न मुह्यन्ति न विपद्यन्ते इत्यर्थः। कीदृशः नाधा इति शब्दः नौवाची नौकाबोधकः भवेत्? वद ॥ २४ ॥

अस्योत्तरं सावधाना इति।

गतेति। मुनयः कुत्र गतक्लेशायासाः विमलमनसः स्वस्थाः सन्तः तपस्यन्ति? सुररिपूणाम् असुराणां रिपोः विष्णोरित्यर्थः दयिता का? कवीनां प्रेयः अतिप्रियं नवभिर्लघुभिर्युतैरष्टभिर्गुरुभिः

उरसि मुरभिदः का गाढमालिङ्गितास्ते
सरसिजमकरन्दामोदिता नन्दने का ।
गिरिसमलघुवर्णैरर्णवाख्यातिसंख्यैः
गुरुभिरपि क्षता का छन्दसां वृत्तिरम्या ॥ २६ ॥

मालिनी, इति वृत्तनामजातिः ।

एकमेवोत्तरं यत्र सुश्लिष्टत्वाद् द्विधा भवेत् ।
सुप्तिङन्तप्रभेदेन नामाख्यातं तदुच्यते ॥ २७ ॥

वर्णैः स्फुटं घटितः रचितः बन्धो रचना यस्य तादृशं वृत्तं पद्यं किं किन्नामधेयं स्यात् ? हे बुधाः ! कथयत ॥ २५ ॥

अत्रोत्तरं शिखरिणी । शिखरिणि पर्वते इति प्रथमस्य । ई लक्ष्मीरिति द्वितीयस्य । शिखरिणीति तृतीयस्य, रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ।

उरसीति । का मुरभिदः मुरारेः उरसि वक्षसि गाढमालिङ्गिता आस्ते तिष्ठति ? का नन्दने स्वर्गोद्याने सरसिजानां पद्मानां मकरन्देन आमोदिता ? गिरिसमलघुवर्णैः षड्भिर्लघुभिरक्षरैः तथा अर्णवाख्यातिसंख्यैः समुद्रनामसंख्यातैः सप्तभिरक्षरैः गुरुभिः क्षता छन्दसां वृत्त्या वर्त्तनेन स्थित्या इति यावत् रम्या चतुरस्रेति शेषः का ? ॥ २६ ॥

अत्रोत्तरं मालिनी । मा लक्ष्मीरिति प्रथमस्य । अलिनी भ्रमरीति द्वितीयस्य, मालिनीति तृतीयस्य, ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ।

एकमिति । यत्र एकमेव उत्तरं सुप्तिङन्तप्रभेदेन सुश्लिष्टत्वात् शोभनश्लेषनिबन्धनत्वात् द्विधा द्विविधप्रश्नपूरकमिति यावत् भवेत्, तत् नामाख्यातम् उच्यते ॥ २७ ॥

समरशिरसि सैन्यं कीदृशं दुर्निवारं
विगतघननिशीथे कीदृशी व्योम्नि शोभा ।
कमपि विधिवशेन प्राप्य योग्याभिमानं
अखिलजगदनिन्द्यं दुर्जनः किं करोति ॥२८॥

अभिभवति ।

पदमनन्तरवाचि किमिष्यते कपिपतिर्विजयी ननु कीदृशः ।
परगुणं गदितुं गतमत्सराः कुरुत किं सततं भुवि सज्जनाः ॥२९

अनुसरामः । लट् ।

वदति राम इति स्वजघन्यजं
वसति कुत्र सदालसमानसः ।

समरेति । समरशिरसि संग्रामे कीदृशं सैन्यं दुर्निवारम् ? । विगता घना यत्र तादृशः निशीथः यस्मिन् तथोक्ते कीदृशे व्योम्नि आकाशे शोभा ? दुर्जनः अखिलजगताम् अनिन्द्यं योग्याभिमानं युक्तसम्मानं कमपि जनं विधिवशेन दुर्भाग्यक्रमेण प्राप्य स्ववशमानीतेत्यर्थः किं करोति ? ॥ २८ ॥

अत्रोत्तरम् अभिभवति । अभि निर्भयमिति प्रथमस्य, भवतीति द्वितीयस्य, अभिभवतीति तृतीयस्य ।

पदमिति । अनन्तरवाचि पदं किम् इष्यते ? कीदृशः कपिपतिर्वानरराजः विजयी ननु विजयवान् खलु ? हे गतमत्सराः विद्वेषरहिताः सज्जनाः ! भुवि पृथिव्यां परगुणं गदितुं कीर्त्तयितुं सततं किं कुरुत ? ॥ २९ ॥

अत्रोत्तरम् अनुसरामः । अनु पश्चादिति प्रथमस्य, सराम इति द्वितीयस्य, अनुसराम इति तृतीयस्य ।

वदतीति । रामः स्वजघन्यजं स्वकनिष्ठं भ्रातरमित्यर्थः इति वदति किं सम्बोध्येति शेषः ? सदा अलसमानसः कुत्र वसति

अपि च शक्रसुतेन तिरस्कृतो
रविसुतः किमसौ विदधे त्वया ॥४०॥ अनुजग्रहे ।
भवति गमनयोग्या कीदृशी भूरथानां
किमतिमधुरमन्नं भोजनान्ते प्रदेयम् ।
प्रियतम ! वद नीचामन्त्रणे किं पदं स्यात्
कुमतिकृतविवादाश्चक्रिरे किं समर्थैः ॥ ४१ ॥

समादधिरे । लिट् ।

वदतानुत्तमवचनं ध्वनिरुच्चैरुच्यते स कीदृक्षः ।
तव सुहृदो गुणनिवहैरिपुनिवहं किं नु कर्त्तारः ॥४२॥

अवमन्तारः ।

जन इति शेषः ? अपिच शक्रसुतेन वालिना तिरस्कृतः निर्जितः असौ रविसुतः सुग्रीवः त्वया किं विदधे ? ॥ ४० ॥

अत्रोत्तरम् अनुजग्रहे । हे अनुज कनिष्ठ ! इति प्रथमस्य । ग्रहे इति द्वितीयस्य । अनुजग्रहे अनुगृहीत इति तृतीयस्य ।

भवतीति । कीदृशी भूः भूमिः रथानां गमनयोग्या भवति ? भोजनान्ते अतिमधुरं किम् अन्नं प्रदेयम् ? हे प्रियतम ! नीचानाम् आमन्त्रणे सम्बोधने किं पदं स्यात् ? समर्थैः जनैः कुमत्या कुबुद्ध्या कृतविवादाः किं चक्रिरे ? ॥ ४१ ॥

अत्रोत्तरं समादधिरे । समेति प्रथमस्य, दधीति द्वितीयस्य, रे इति तृतीयस्य, समादधिरे इति क्रियापदं चतुर्थस्य ।

वदतेति । अनुत्तमवचनं किमिति वदत ? उच्चैः ध्वनिः उच्यते स कीदृशः कीदृशः ? तव सुहृदः गुणनिवहैः गुणसमूहैः रिपुनिवहं शत्रुसङ्घं किं नु कर्त्तारः ? ॥ ४२ ॥

अत्रोत्तरम् अवमन्तारः । अवमं नीचं कुत्सितमिति प्रथमस्य, तारः उच्चैस्वरं इति द्वितीयस्य, अवमन्तारः अवज्ञातार इति तृतीयस्य ।

कीदृक् तोयं दुस्तरं स्यात्तितीर्षोः
का पूज्यास्मिन् खङ्गमामन्त्रय ...मा ।
दृष्ट्वा धूमं दूरतो मानविज्ञाः
किं कर्त्तास्मि प्रातरेवाश्रयाश्रम् ॥ ४३ ॥

अनुमातासे । लुट्लकारः ।

कामुकाः स्युः कया नीचाः सर्वः कस्मिन् प्रमोदते ।
अर्थिनः ! प्राप्य पुण्याहं करिष्यध्वे वसूनि किम् ॥४४॥

दास्यामहे ।

को दुःखी सर्वकार्येषु किं भयार्थस्य वाचकम् ।
यो यत्र विरतो नित्यन्ततः किं स करिष्यति ॥ ४५ ॥

प्रयास्यति । लृट् ।

कीदृगिति । तितीर्षोः तर्त्तुमिच्छोर्जनस्य दुस्तरं तोयं कीदृक् स्यात् ? अस्मिन् जगति का पूज्या ? खड्गम् आमन्त्रयस्व सम्बोधय ? हे मानविज्ञाः अनुमानविदः ! दूरतः दूरे प्रातरेव धूमं दृष्ट्वा आश्रयाशम् अग्निं किं कर्त्तास्मि ? ॥ ४३ ॥

अत्रोत्तरम् अनुमातासे । अनु अल्पमिति प्रथमस्य, मातेति द्वितीयस्य, असे इति तृतीयस्य, अनुमातासे इति क्रियापदं चतुर्थस्य ।

कामुका इति । नीचाः जनाः कया कामुकाः स्युः ? सर्वो जनः कस्मिन् प्रमोदते उल्लसति ? हे अर्थिनः ! धनिनः ! पुण्याहं पुण्यतिथिं प्राप्य वसूनि धनानि किं करिष्यध्वे ? ॥ ४४ ॥

अत्रोत्तरं दास्यामहे । दास्येति प्रथमस्य । महे उत्सवे इति द्वितीयस्य । दास्यामहे इति तृतीयस्य ।

क इति । कः सर्वकार्येषु दुःखी ? भयार्थस्य वाचकं बोधकं किम् ? यः यत्र कार्य्ये विषये वा नित्यं विरतः, स ततः विषयात् किं करिष्यति ? ॥४५॥

विद्यान्त इति समानार्थः शब्दः कोऽचिरयति मुद्रां किम् ।
रविसुते रः स्यात् तं सुजनः किं करोतु वद ॥ ४६ ॥

सन्त्यजतु ।

मेघात्यये भवति का सुभगावगाहा
वृत्तं वसन्ततिलकं कियदक्षराणाम् ।
भो भोः कदर्य्यपुरुषा ! विषुवद्दिने च
वित्तञ्च नः सुबहु तत् क्रियतां किमेतत् ॥ ४७ ॥

नदीयताम् । लोट् ।

अत्रोत्तरं प्रयास्यति । प्रयाशो पदिरमीति प्रथमस्य, अतोति द्वितीयस्य, प्रयास्यति प्रस्थास्यते इति तृतीयस्य ।

विद्यान्त इति । विद्यान्ते इति अस्येत्यर्थः समानार्थः शब्दः कः ? किं वस्तु मुद्राम् अचिरयति चिरस्थां कर्त्तुं न पारयतीत्यर्थः ? कथमपि यदि कोपः स्यात् तदा सुजनः तं किं करोतु वद ॥४६॥

अत्रोत्तरं सन्त्यजतु । सन्तोति प्रथमस्य । अजतु वाचात्यति-रिक्तमित्यर्थः द्वितीयस्य, वाचया मुद्रायाः चिरस्थायित्वादिति भावः । सन्त्यजतु सम्यक् त्यजत्विति तृतीयस्य ।

मेघात्यये इति । मेघात्यये वर्षापगमे का सुभगावगाहा भवति ? कियदक्षराणां वृत्तं पद्यं वसन्ततिलकम् ? भो भोः कदर्य्यपुरुषाः ! विषुवद्दिने मेषाविषुवसंक्रान्त्यामित्यर्थः न अस्माकं यत् बहु प्रभूतं वित्तं धनमस्तीति शेषः एतत् किं क्रियताम् ? ॥ ४७ ॥

अत्रोत्तरं नदीयताम् । नदीति प्रथमस्य । यतां यमानां चतुर्दशा-नामिति यावत्, यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ औडुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥ इति यमस्य चतुर्दशसं-ख्यत्वकीर्त्तनादिति भाव इति द्वितीयस्य । न दीयतामिति तृतीयस्य ।

का माद्यति मकरन्दैः तनयं कमसूत जनकराजसुता ।
कथय कृषीवल ! शस्यं पक्वं किमचीकरस्त्वमपि ॥ ४८ ॥

अलीलवम् ।

पृच्छति पुरुषं कथं केऽस्यां समभूवन् वज्रक्षतपद्धतयः ।
बहुभयदेशं जिगमिषुरेकाकी वार्य्यते च कथम् ॥ ४९ ॥

मानवनगाः । लुङ् ।

किमकरवमहं हरिर्महीध्रं
स्वभुजबलेन गवां हितं विधित्सुः ।
प्रियतमवदनेन पीयते कः
परिणतबिम्बफलोपमः प्रियायाः ॥ ५० ॥ अधरः ।

केति । का मकरन्दैः पुष्पमधुभिः माद्यति ? जनकराजसुता सीता कं तनयम् असूत प्रसूतवती ? हे कृषीवल ! कर्षक ! त्वमपि पक्वं शस्यं किम् अचीकरः ? कथय ॥ ४८ ॥

अत्रोत्तरम् अलीलवम् । अली भ्रमरीति प्रथमस्य, लवमिति द्वितीयस्य, अलीलवं लुनन्तं कृतवन्तमित्यर्थः प्रेरितमिति तृतीयस्य ।

पृच्छतीति । पुरुषं पृच्छति कथम् ? अस्यां भूमाविति शेषः वज्रेण कुलिशेन क्षता छिन्ना पद्धतिः पक्षमूलं येषां तथाभूताः के समभूवन् ? यबहुभयदेशं जिगमिषुः गन्तुमिच्छुः एकाकी जनः कथं वार्य्यते निषिध्यते च ? ॥ ४९ ॥

अत्रोत्तरं मानवनगाः । मानवेति प्रथमस्य, नगाः पर्वता इति द्वितीयस्य, हे नवन नवीनेत्यर्थः मा गाः न गच्छ इति तृतीयस्य ।

किमिति । अहं हरिः कृष्णः गवां पशूनां हितं विधित्सुः चिकीर्षुः स्वभुजबलेन निजबाहुबलेन महीध्रं पर्वतं गोवर्द्धनमिति यावत् किम् अकरवं कृतवान् ? प्रियायाः कान्तायाः परिणतं परिपक्वं

परिहरति भयात्तवाहितः किं
कमथ कदापि न विन्दतीह भीतः ।
कथय किमकरोरिमां धरित्रीं
नृपतिगुणैर्नृपते ! स्वयं त्वमेकः ॥ ५१ ॥

समरञ्जयम् । लङ् ।

कीदृक् सेना भवति रणे दुर्वारा
वीरः कस्मिन् स्पृहयति लक्ष्मीमिच्छन् ।
का सम्बुद्धिर्भवति भुवः संग्रामे
किं कुर्वीध्वं सुभटजना भ्रातृव्यान् ॥ ५२ ॥

पराजयेमहि ।

रक्तमिति भावः बिम्बफलं तदुपमः तत्सदृशः कः प्रियतमस्य कान्तस्य वदनेन पीयते ? ॥ ५० ॥

अत्रोत्तरम् अधरः क्षतवानसौत्वर्थ इति प्रथमस्य अधरः दशन-च्छद इति द्वितीयस्य ।

परिहरतीति । तव अहितः शत्रुः भयात् किं परिहरति परित्यजति ? इह संसारे भीतः अहित इति शेषः कदापि कं न विन्दति न लभते ? हे नृपते ! स्वयम् एकस्त्वं नृपतिगुणैः राजगुणैः इमां धरित्रीं पृथिवीं किम् अकरोः कृतवानसि ? कथय ॥५१॥

अत्रोत्तरं समरञ्जयम् । समरमिति प्रथमस्य, जयमिति द्वितीयस्य, समरञ्जयं सम्यक् रञ्जितवानसीत्यर्थ इति तृतीयस्य ।

कीदृगिति । कीदृक् सेना रणे दुर्वारा भवति ? लक्ष्मीमिच्छन् वीरः कस्मिन् स्पृहयति कामयते ? भुवः पृथिव्याः सम्बुद्धिः सम्बोधनं का भवति ? हे सुभटजनाः सुवीरवर्गाः ! संग्रामे भ्रातृव्यान् शत्रून् किं कुर्वीध्वम् ? ॥ ५२ ॥

कंसारातेर्वद गमनं केन स्यात्
कस्मिन् दृष्टिं लभते मद्देच्छुः।
कं सर्वेषां शुभकरमूचुर्धीरा:
किं कुर्य्यास्त्वं सुजन ! सशोकं लोकम्॥ ५३॥
विनोदयेयम्। लिङ्।
वारणेन्द्रो भवेत् कीदृक् प्रीतये भृङ्गसंहतेः।
यद्यवश्यं तदास्मै किमकरिष्यमहं धनम्॥ ५४॥
समदास्यः।
काले देशे यथायुक्तं नरः कुर्वन्नुपैति काम्।

अत्रोत्तरं पराजयेमहि। परा श्रेष्ठेति प्रथमस्य, जये इति द्वितीयस्य, मह्यीति तृतीयस्य, पराजयेमह्यीति चतुर्थस्य।

कंसारातेरिति। कंसारातेः कृष्णस्य गमनं केन स्यात्? मद्देच्छुर्जनः कस्मिन् दृष्टिं लभते ददाति? धीराः विद्वांसः कं सर्वेषां शुभकरम् ऊचुः? हे सुजन ! त्वं सशोकं शोकार्त्तं लोकं किं कुर्य्याः? ॥ ५३॥

अत्रोत्तरं विनोदयेयम्। विना पक्षिणा गरुड़ेनेति यावदिति प्रथमस्य। उदये अभ्युन्नताविति द्वितीयस्य। अयं शुभावहं विधिमिति तृतीयस्य। अयः शुभावहो विधिरित्यमरः। विनोदयेयं सान्त्वयेयमिति चतुर्थस्य।

वारणेन्द्र इति। कीदृक् वारणेन्द्रः हस्ती भृङ्गसंहतेः भ्रमरसङ्घस्य प्रीतये भवेत्? यदि अवश्यं तदा अस्मै जनाय अहं धनं किम् अकरिष्यम्? ॥ ५४॥

अत्रोत्तरं समदास्यः। समदं मदस्राविआस्यं मुखं यस्य तथोक्त इति प्रथमस्य, समदास्यः सम्यक् दत्तमकरिष्य इति द्वितीयस्य।

काले इति। नरः काले देशे यथायुक्तं कुर्वन् काम् उपैति

भुक्तवन्तावलं स्फीतं किमन्नमकरिष्यताम् ॥ ५५ ॥

अहास्यताम् । लृङ् । इति नामाख्यातजातिः ।

ज्ञेयन्तार्क्ष्यं दृशा तार्क्ष्यं सौत्रं सूत्रोत्तरैस्तथा ।
शाब्दीयं शब्दसंज्ञाभिः शास्त्रजं शास्त्रभाषया ॥ ५६ ॥

हिमानीस्थगितौ स्यातां कीदृशौ शशिभास्करौ ।
कः पूज्यः कः प्रमाणेभ्यो न प्रभाकरसम्मतः ॥ ५७ ॥

अभावः ।

के प्रवीणाः कुतो हीनं जीर्णं वासोऽंशुमांश्च कः ।
निर. दरिणवो वाह्यं योगाचाराश्च कीदृशाः ॥ ५८ ॥

विज्ञानवादिनः । तार्क्ष्यं जातिः ।

प्राप्नोति ? अलम् अतिशयेन स्फीतं यथा तथा भुक्तवन्तौ जनौ अन्नं किम् अकरिष्यताम् ? यद्वा भुक्तवन्तौ अलप्स्येतां चेदिति शेषः तदा अन्नं किम् अकरिष्यताम् ॥ ५५ ॥

अत्रोत्तरम् अहास्यताम् । अहास्यतां हास्यास्पदताभावमिति प्रथमस्य, अहास्यताम् अत्यक्ष्यतामिति द्वितीयस्य ।

ज्ञेयमिति । तार्क्ष्यदृशा तर्कदृष्ट्या ज्ञेयं वस्तु तार्क्ष्यम् । तथा सूत्रोत्तरैः सूत्राणाम् उत्तरैः ज्ञेयं सौत्रम् । शब्दसंज्ञाभिः ज्ञेयं शाब्दीयम् । शास्त्रभाषया शास्त्रस्य परिभाषया ज्ञेयं शास्त्रजम् ॥ ५६ ॥

हिमानीति । हिमानी हिमसंहतिः तया स्थगितौ आच्छादितौ शशिभास्करौ कीदृशौ स्याताम् ? कः पूज्यः ? कः प्रमाणेभ्यः हेतुभ्यः प्रभाकरस्य सम्मतः न ? ॥ ५७ ॥

अत्रोत्तरम् अभावः । अभौ भा दीप्तिः तद्रहिताविति प्रथमस्य । अः विष्णुरिति द्वितीयस्य । अभाव इति तृतीयस्य, प्रभाकरमते अभावस्य पदार्थत्वं प्रमाणैर्निराकृतमिति भावः ।

के इति । प्रवीणाः बहुदर्शिनः के ? जीर्णं वासः कुतः कस्मात्

को नयति जगदशेषं स्वयमथ बिभराम्बभूव कं विष्णुः ।
नीचः कुत्र सगर्वः पाणिनिसूत्रस्य कीदृत्त्वम् ॥ ५९ ॥
यमोगम्वने ।

किं स्याद्विशेष्यनिष्ठं का संख्या वदत पूरणी न भवति ।
नीचः केन सगर्वः सूत्रं चन्द्रस्य कीदृत्त्वम् ॥ ६० ॥
विशेषणमेकार्थेन । इति सौत्रजातिः ।

क्षीनं परित्यक्तं भवेदिति शेषः ? अंशुमान् कः ? कीदृशाः योगाचाराः योगिनः बाह्यं बहिर्भवं वस्तुजातं निराकरिष्णवः असत्त्वेनेति शेषः ? ॥ ५८ ॥

अत्रोत्तरं विज्ञानवादिनः । विज्ञा इति प्रथमस्य । नवात् नवीनात् वस्त्रादिति शेषः, नवीनं वस्त्रमादाय जीर्णं परित्यजतीति भावः इति द्वितीयस्य । इनः सूर्य इति तृतीयस्य । विज्ञानवादिनः विशिष्टतत्त्वदर्शिन इत्यर्थ इति चतुर्थस्य ।

क इति । कः अशेषं जगत् स्वयं नयति ? अथ किञ्च विष्णुः कं बिभराम्बभूव ? कुत्र सति नीचो जनः सगर्वः भवतीति शेषः ? पाणिनिसूत्रस्य कीदृत्त्वं कीदृशम् ? ॥ ५९ ॥

अत्रोत्तरं यमोगम्वने । यम इति प्रथमस्य, अगं पर्वतमिति द्वितीयस्य, धने इति तृतीयस्य, समस्तं चतुर्थस्य ।

किमिति । विशेष्यनिष्ठं विशेष्याधीनं किं स्यात् ? पूरणी संख्या का न भवति ? नीचः केन सगर्वः ? चन्द्रस्य सूत्रं कीदृत्त्वं कीदृशम् ? वदत ॥ ६० ॥

अत्रोत्तरं विशेषणमेकार्थेन । विशेषणमिति प्रथमस्य, एकेति द्वितीयस्य, अर्थेन धनेनेति तृतीयस्य, विशेषणमेकार्थेनेति सूत्रं चतुर्थस्य ।

न श्लाघते खलः कस्मै सुप्तिङन्तं किमुच्यते।
लादेशानां नवानाञ्च तिङां किं नाम कथ्यताम्॥ ६१॥
परस्मैपदम्।

सततं श्लाघते कस्मै नीचो भुवि किमुत्तमम्।
कर्त्तर्य्यपि रुचादीनां धातूनां किं पदं भवेत्॥ ६२॥
आत्मनेपदम्।

किमव्ययतया ख्यातं कस्य लोपो विधीयते।
ब्रूत शब्दविदो ज्ञात्वा समाहारः क उच्यते॥ ६३॥
स्वरितः। इति शाब्दीयजातिः।

नेति। खलः दुर्जनः कस्मै न श्लाघते न प्रशंसति? सुप्तिङन्तं किम् उच्यते? लादेशानां दशानां लकाराणां लट्प्रभृतीनां ये आदेशाः रूपाणि पूर्वाणीति भावः तेषां नवानां तिङां नाम किम्? कथ्यताम्॥ ६१॥

अस्योत्तरं परस्मैपदम्। परस्मै इति प्रथमस्य, पदमिति द्वितीयस्य, परस्मैपदमिति तृतीयस्य।

सततमिति। नीचः जनः सततं कस्मै श्लाघते प्रशंसति? भुवि पृथिव्याम् उत्तमं किम्? कर्त्तरि कर्तृवाच्येऽपि रुचादीनां धातूनां किं पदं स्यात्?॥ ६२॥

अस्योत्तरम् आत्मनेपदम्। आत्मने इति प्रथमस्य, पदम् उन्नतमधिकारस्थानमिति यावदिति द्वितीयस्य, आत्मनेपदमिति तृतीयस्य रोचते इति प्रयोगादिति भावः।

किमिति। अव्ययतया ख्यातं किं पदमिति शेषः? कस्य लोपः विधीयते? हे शब्दविदः! ज्ञात्वा ब्रूत, समाहारः क उच्यते?॥ ६३॥

अस्योत्तरं स्वरितः। स्वरितः अव्ययं स्वर्गवाचकं, स्वरूपं

जलदात्यये भवति कः समदः
सुभगश्च किं कमधरन्मुरजित् ।
कटुतैलमिश्रितो गुडो नियतं
विनिहन्ति कं त्रिगुणसप्तदिनैः ॥ ६४ ॥

श्वासरोगम् ।

कीदृक् प्रातर्दीपवर्त्तेः शिखा स्याद्
उद्धं पृच्छत्याभजन्ते मृगाः किम् ।
देवामात्ये किं गते प्रायशोऽस्मिन्
लोकः कुर्य्यान्नो विवाहं विविक्तः ॥ ६५ ॥

विभाकरभवनम् ।

स्वर्गमाकेत्यमर इति प्रथमस्य । इतः इदन्तुवत्सस्य इति द्वितीयस्य । स्वरितशब्देन समाहार उच्यते तृतीयस्य ।

जलदात्यये इति । जलदात्यये वर्षापगमे कः समदः भवति ? किञ्च सुभगं शोभनं भवति ? मुरजित् कृष्णः कम् अधरत् ? कटुतैलेन सार्षपतैलेन मिश्रितो गुडः त्रिगुणसप्तदिनैः एकविंशतिदिनैरित्यर्थः नियतं कं विनिहन्ति ? ॥ ६४ ॥

अत्रोत्तरं श्वासरोगम् । श्वा कुक्कुर इति प्रथमस्य, सर इति द्वितीयस्य, अगं पर्वतं गोवर्द्धनमिति तृतीयस्य, श्वासरोगमिति चतुर्थस्य ।

कीदृगिति । प्रातः प्रभाते दीपवर्त्तेः शिखा कीदृक् स्यात् ? उद्धं पृच्छति कथमिति शेषः ? मृगाः किम् आभजन्ते आश्रयन्ति ? देवामात्ये देवमन्त्रिणि किं गते सति प्रायशः विविक्तः विशुद्धः लोकः अस्मिन् लोके विवाहं नो कुर्य्यात् ? ॥ ६५ ॥

अत्रोत्तरं विभाकरभवनम् । विभा विगतप्रभेति प्रथमस्य । करभेति द्वितीयस्य । वनमिति तृतीयस्य । विभाकरस्य सूर्य्यस्य भवनं स्टह-

वर्ण एवोत्तरं यत्र तद्वर्णोत्तरमुच्यते।
वाक्यं यत्रोत्तरं तत्तु वाक्योत्तरमिति स्मृतम्॥ ६६॥
कः शत्रुर्भुवि विख्यातः शोकं वदति किं पदम्।
कोऽभीष्टोऽत्र दरिद्रस्य सेवन्ते के च भिक्षुभिः॥६७॥

विहाराः।

किं मुञ्चन्ति पयोवाहाः कीदृशी हरिवल्लभा।
पूजायां किं पदं कोऽग्निः कः कृष्णेन हतो रिपुः॥६८॥

कंसासुरः, इति वर्णोत्तरजातिः।

दधौ हरिः कं भुवि कीदृगम्भ
पृच्छत्यकः किं कुरुते सशोकः।

मिति चतुर्थस्य, तथाच ज्योतिस्तत्त्वम्। गुरौ हरिस्ये न विवाह-माङ्गल्योतव्रतंगप्रसुप्ता मुनीन्द्रा इति।

वर्ण इति। यत्र वर्ण एव उत्तरं तत् वर्णोत्तरम् उच्यते, यत्र वाक्यम् उत्तरं तत्तु वाक्योत्तरम् इति स्मृतं कथितम्॥ ६६॥

क इति। भुवि पृथिव्यां कः शत्रुः विख्यातः? किं पदं शोकं वदति बोधयति? अत्र दरिद्रस्य अभीष्टः कः? भिक्षुभिः के च सेवन्ते?॥ ६७॥

अत्रोत्तरं विहाराः। वि अव्ययम् आश्चर्यमित्यर्थं इति प्रथमस्य, हा इति द्वितीयस्य, रा धनमिति तृतीयस्य, विहाराः बौद्धमठा इति चतुर्थस्य।

किमिति। पयोवाहाः मेघाः किं मुञ्चन्ति वर्षन्ति? हरिवल्लभा कीदृशी? पूजायां किं पदं प्रोक्तमिति शेषः? अग्निः कः? कः रिपुः कृष्णेन हतः?॥ ६८॥

अत्रोत्तरं कंसासुरः। कं जलमिति प्रथमस्य, सा लक्ष्मीरिति द्वितीयस्य, सु इति तृतीयस्य, रः अग्निरिति चतुर्थस्य, कंसासुर इति पञ्चमस्य।

श्लोकं विधायापि किमित्युदारः
कविर्न तोषं समुपैति भूयः ॥ ६८ ॥
अगमकमकरोदिति ।
लक्ष्मीधरः पृच्छति कीदृशः स्यात्
नृपः सपत्नैरपि दुर्निवारः ।
अकारि किं ब्रूहि नरेण सम्यक्
पितृत्वमारोपयितुं स्वकीयम् ॥ ६८ ॥
समजनितनयः, इति वाक्योत्तरजातिः ।
इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने
द्वितीयः परिच्छेदः ।

दधाविति । हरिः कं दधौ ? शुचि ग्रीष्मे अभ्रं मेघः आकाशं वा कीदृक् ? अकं दुःखं पृच्छति कथमिति शेषः ? सशोकः किं कुरुते ? उदारो महान् कविः श्लोकं विधायापि भूयः अधिकं तोषं किमिति न समुपैति न प्राप्नोति ? ॥ ६८ ॥

अत्रोत्तरम् अगमकमकरोदिति । अगं पर्वतमिति प्रथमस्य, अकं जलराहितमिति द्वितीयस्य, अक इति तृतीयस्य, रोदितीति चतुर्थस्य, अगमकम् अयौक्तिकम् अकरोत् इति हेतोरिति पञ्चमस्य ।

लक्ष्मीधर इति । लक्ष्मीधरः पृच्छति कीदृशो नृपः सपत्नैः शत्रुभिरपि दुर्निवारः दुर्जयः स्यात् ? नरेण सम्यक् स्वकीयं पितृत्वम् आरोपयितुं पिता भवितुमित्यर्थः किम् अकारि ? ब्रूहि कथय ॥ ६८ ॥

अत्रोत्तरं समजनितनयः । समं योग्यं यथा तथा जनितः अनुष्ठित इत्यर्थः नयः नीतिर्येन तथोक्तः यथानीतिकार्य्यकारीत्यर्थः इति प्रथमस्य । तनयः पुत्रः समजनि उत्पादित इत्यर्थ इति द्वितीयस्य ।

इति द्वितीयपरिच्छेदः ।

श्लोक एवोत्तरं यत्र तत् श्लोकोत्तरमुच्यते ।
खण्डोत्तरं भवेदर्द्धश्लोकात् पादात्तदुत्तरम् ॥ १ ॥

कान्दवद्धेऽर्चयन्ति स्फुटरुचि निशि किं कीदृशी दुःखिनी स्त्री
कीदृक् चक्रं सदास्ते क्व च तव विजयी प्रावृषं कीदृशं खम् ।
क्षमाहुः प्रेतयोग्यां कथय सुकृतिनः कीदृशाः स्युः पुमांसः
कं धत्ते कश्च धत्ते गगनतलमलं प्रेक्षणीयं जनानाम् ॥ २ ॥

प्लक्षः कीदृक् चकास्ति स्फुटनवकुसुमाशोकमासाद्य कालं
किं मुञ्चन्त्यम्बुवाहा भवदरिनिवहे संज्वरः किम्भवश्च ।
किं नेत्रप्रावृतिः स्यादतिशयलघवः के च को व्रीहिभेदः
प्रायेण प्रावृषेण्याः प्रियतमदिवसाः कीदृशाः कीदृशाः स्युः ॥३॥

श्लोक इति । यत्र श्लोक एव उत्तरं तत् श्लोकोत्तरम् उच्यते । अर्द्धश्लोकात् उत्तरं खण्डोत्तरम् । पादात् श्लोकचतुर्थांशात् उत्तरं तदुत्तरं पादोत्तरमित्यर्थः भवेत् ॥ १ ॥

कमिति । के जना कं देवम् अर्चयन्ति ? निशि रजन्यां स्फुटरुचि उज्ज्वलप्रभं किम् ? दुःखिनी स्त्री कीदृशी ? चक्रं सदा कीदृक् आस्ते तिष्ठति ? तव विजयः क्व च कुत्र ? प्रावृषं वार्षिकमित्यर्थः खमाकाशं कीदृशम् ? प्रेतयोग्यां काम् आहुः ? सुकृतिनः पुण्यवन्तः पुमांसः कीदृशाः स्युः ? जनानाम् अलम् अत्यर्थं प्रेक्षणीयं गगनतलं कं धत्ते ? कश्च धत्ते ? ॥ २ ॥

प्लक्ष इति । स्फुटानि नवानि कुसुमानि येषां तादृशाः अशोकाः यत्र तथाभूतं कालं वसन्तमित्यर्थः आसाद्य प्राप्य प्लक्षः वटः कीदृक् सन् चकास्ति राजते ? अम्बुवहाः मेघाः किं मुञ्चन्ति ? भवतः अरिनिवहे शत्रुसमूहे किम्भवः संज्वरः ? नेत्रयोः प्रावृतिरावरणं यस्मात् तादृशं किं स्यात् ? अतिशयलघवः के ?

अञ्जनाभमहावारिवाहौघनिचिताम्बराः ।
कदम्बकन्दलीकन्दरजःपक्ष्मलवायवः ॥ ४ ॥

कुर्य्यादुद्वेगवन्तं कमपि निशि सरः कीदृशं कास्ति वक्त्रे
वक्ता निन्द्यः कया स्यात् परिषदि नियतं मन्दसम्बोधनं किम् ।
वर्णोपान्त्यङ्गमूचुः किमसुररिपुणा नन्दगोपालयेऽस्तं
कः प्रालेयाद्रिपुत्रीकुचकलशलुठत्पाणिरेणाङ्कमौलिः ॥ ५ ॥
कीदृक् कश्चेह बन्धुः स्वकृतमपहरत् प्रेयसी का लयान्ते
कीदृग् भीतिं विधत्ते धनुरवनिरुहां कश्चिदामन्त्रयस्व ।

प्रोष्ठभेदः कः ? हे प्रियतम ! प्रावृषेण्याः वार्षिकाः दिवसाः प्रायेण कीदृशाः कीदृशाश्च स्युः ? ॥ २ ॥

अत्रोत्तरम्, अञ्जनाभमहावारिवाहौघनिचिताम्बराः ।

कदम्बकन्दलीकन्दरजःपक्ष्मलवायवः ॥ ४ ॥ अं विष्णुं जना इति प्रथमस्य, भं नक्षत्रमिति द्वितीयस्य, अहावेहि तृतीयस्य, अराः चक्रान्तर्गतदार्व्ववयवाः यस्मिन् तत् अरीति चतुर्थस्य, वाहौ इति पञ्चमस्य, घनि मेघयुतमिति षष्ठस्य, चितामिति सप्तमस्य, वराः श्रेष्ठा इति अष्टमस्य, कदं कं जलं ददातीति कदं मेघमिति नवमस्य, वकमिति दशमस्य । दली दलयुक्त इति एकादशस्य, कं जलमिति द्वादशस्य, दरजः भयजनित इति त्रयोदशस्य, पक्ष्म नेत्रलोम इति चतुर्दशस्य, लवाः विन्दव इति पञ्चदशस्य, यव इति षोड़शस्य, पूर्वार्द्धं सप्तदशस्य, उत्तरार्द्धम् अष्टादशस्य । पूर्वार्द्धस्यार्थः—अञ्जनस्य कज्जलस्य आभेव आभा येषां तादृशा महान्तः ये वारिवाहाणां मेघानाम् ओघाः समूहाः तैः निचितं व्याप्तम् अम्बरम् आकाशं येषु तादृशाः । उत्तरार्द्धस्यार्थः—कदम्बानां कन्दलीकन्दानाञ्च रजोभिः परागैः पक्ष्मलाः युक्ता इत्यर्थः वायवः येषु तथाभूताः ।

कुर्य्यादित्यादि । कीदृशं सरः निशि कमपि जनमित्यर्थः विरहिणमिति भावः उद्वेगवन्तम् उत्कण्ठितं कुर्य्यात् ? वक्त्रे वदने का

दैत्यः कंसद्विषा कः कथय विनिहतो गह्वरः कः प्रतीतः
कीदृक्कीदृग्वसन्तः प्रियतम ! भवतः प्रीतये नित्यमस्तु ॥ ६ ॥

कोकिलालापवाचालसङ्कारमनोहरः ।
अशोकस्तवकालीनमत्तालिमधुरस्वनः ॥ ७ ॥

इति श्लोकोत्तरजातिः ।

अस्ति ? परिषदि सभायां कया वक्ता निन्द्यः स्यात् ? नियतं सततं मन्दस्य सम्बोधनं किम् ? कं वर्णानाम् अक्षराणाम् उपान्त्यं चरमा-क्षरपूर्वमित्यर्थः जगुः ? नन्दगोपस्य आलये असुररिपुणा कृष्णेन किम् अस्तं निक्षिप्तं पदुभ्यामिति शेषः ? कः प्रालेयाद्रेः हिमवतः पुत्र्याः गौर्या इत्यर्थः कुचकलसयोः लुठन्तौ पाणी यस्य तादृशः एणाङ्कमौलिश्चन्द्रशेखरश्च ? इह कस्य बन्धुः कीदृक् ? का प्रेयसी वयान्ते प्रलयकाले सततं निजस्ट्रिमित्यर्थः अहरत् ? कीदृक् धनुः भीतिं विपक्षे जनयति ? अरनिकृष्टानां कृष्णानां मध्ये कश्चित् आमन्त्रयस्व सम्बोधय ? । को दैत्यः कंसद्विषा विष्णुना विनिहतः ? कः गह्वरः प्रतीतः प्रसिद्धः ? हे प्रियतम ! कीदृक् कीदृक् वसन्तः भवतः प्रीतये नित्यम् अस्तु ? कथय ॥ ५ ॥ ६ ॥

अत्रोत्तरं, कोकिलालापवाचालसङ्कारमनोहरः ।
अशोकस्तवकालीनमत्तालिमधुरस्वनः ॥ ७ ॥

कोकि चक्रवाकविशिष्टमिति प्रथमस्य, लाला इति द्वितीयस्य, अपवाचा अशुद्धवचसा इति तृतीयस्य, अलस इति चतुर्थस्य, हकार-मिति पञ्चमस्य, अनः शकटमिति षष्ठस्य, हर इति सप्तमस्य, अशोकः तव इति अष्टमस्य, कालीति नवमस्य, नमात्रिति दशमस्य, तालि वृक्ष-भेद इति एकादशस्य, मधुरिति द्वादशस्य, अस्वनः सदशब्दरहित इत्यर्थ इति त्रयोदशस्य । पूर्वार्द्धं चतुर्दशस्य, परार्द्धं पञ्चदशस्य । पूर्वार्द्धस्यार्थः—कोकिलानाम् आलापेन रवेण वाचालैः शब्दितैः सहकारैः आम्रतरुभिः मनोहरः । परार्द्धस्यार्थः—अशोकानां

का चक्रे हरिणा घने क्रपणधीः कीदृग् भुजङ्गे ऽस्ति किं
कीदृक् कुम्भसमुद्भवस्य जठरं कीदृग् यियासुर्वधूः ।
श्लोकः कीदृगभीप्सितः सुक्रतिनां कीदृङ् नभो निर्मलं
क्षौणीमाह्वय सर्वगं किमुदितं रात्रौ सरः कीदृशम् ॥ ८ ॥
कुमुदवनपरागरञ्जिताम्भोविहितगमागमकोकमुग्धरेखम् ।
बुद्धं पृच्छति किं मुरारिशयनं का हन्ति रूपं नृणां

स्तवकेषु आलीनानां मत्तानाम् अलीनां भ्रमराणां मधुरः मनोहरः ध्वनी यत्र तादृशः ।

केति । हरिणा का चक्रे कृता ? घने विषये क्रपणानां धीः बुद्धिः कीदृक् ? भुजङ्गे किम् अस्ति ? कुम्भसमुद्भवस्य जठरम् उदरं कीदृक् ? यियासुः जिगमिषुः पतिकुलमिति शेषः वधूः कीदृक् ? कीदृक् श्लोकः सुक्रतिनाम् अभीप्सितः ? निर्मलं नभः आकाशं कीदृक् ? क्षौणीं पृथ्वीम् आह्वय, किं सर्वगं सर्वव्यापि उदितम् उक्तम् ? रात्रौ सरः सरोवरं कीदृशम् ? ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरं कुमुदवनपरागरञ्जिताम्भोविहितगमागमकोकमुग्धरेखम् । कुः पृथ्वी तस्याः सुत् आनन्द इति प्रथमस्य, अवनपरा रक्षणपरेति द्वितीयस्य, गरं विषमिति तृतीयस्य, जिताम्भः जितजलमिति चतुर्थस्य, विहितगमा विशेषेण हितः गमः यात्रा यस्याः तादृशीति पञ्चमस्य, गमकः अर्थबोधक इति षष्ठस्य, कमुक् कं जलं मुञ्चतीति कमुक् तद्व भवतीति तथोक्तमिति सप्तमस्य, धरे पृथिवीति अष्टमस्य, खमाकाशमिति नवमस्य, समस्तं दशमस्य । समस्तस्यार्थः—कुमुदवनानां कुमुदसमूहानां परागैः रञ्जितं शोभितम् अम्भः जलं यस्य तथाभूतं तथा विहिताः कृता गमागमाः इतस्ततः सञ्चाराः यैः तथोक्तैः कोकैः चक्रवाकैः मुग्धा मनोहारिणी रेखा आभोगो यस्य तादृशम् ।

बुद्धमिति । बुद्धं पृच्छति सम्बोधयति कथमिति शेषः ?

कीदृग्वीरजनश्च कोऽतिगहनः सम्बोधयार्च्चितम् ।
का धात्री जगतो बृहस्पतिवधूः कीदृक् कविः क्वादृतः ।
कोऽर्थः किं भवता हतं रिपुकुलं कीदृक् नरो वासरे ॥९॥
विकचवारिजराजिसमुद्भवोच्छलितभूरिपरागविराजितम् ।

इति खण्डोत्तरजातिः ।

बिभर्त्ति वदनेन किं क इह सत्त्वपीडाकरं
कुलं भवति कीदृशं गलितयौवनं योषिताम् ।
बभार हरिरम्बुधेरुपरि कांश्च केन स्तुते
हतः कथय कस्त्वया नयपतेर्भयं कीदृशात् ॥ १० ॥

विषमपादनिकुञ्जगताहितः ।

मुरारेः नारायणस्य शयनं किम्? का नृणां रूपं हन्ति? वीरजनः कीदृक्? अतिगहनः अतिदारुण इत्यर्थः कः? अर्च्चितं सम्बोधय? जगतः धात्री धारयित्री का? बृहस्पतिवधूः गुरुभार्य्या तारेत्यर्थः कीदृक्? कविः क्व कुत्र आदृतः आदरवान्? अर्थः कः? भवता रिपुकुलं किं हतम्? वासरे दिवसे नरः कीदृक्? ॥ ९ ॥

अत्रोत्तरं विकचवारिजराजिसमुद्भवोच्छलितभूरिपरागविराजितम् । विकच केशशून्य इति प्रथमस्य, वारि जलमिति द्वितीयस्य, जरा वार्द्धक्यमिति तृतीयस्य, आजिसमुत् संग्रामानन्दीति चतुर्थस्य, भवः संसारः शिवश्चेति पञ्चमस्य, उच्छलितः अर्च्चित इति षष्ठस्य, भूरिति सप्तमस्य, रः कामः तत्परा कामासक्तेति अष्टमस्य, गवि वाचीति नवमस्य, रा धनमिति दशमस्य, जितमिति एकादशस्य, समस्तं द्वादशस्य । समस्तस्यार्थः—विकचानां प्रस्फुटितानां वारिजानां पद्मानां राजिभ्यः समुद्भवैः समुत्पन्नैः उच्छलितैः प्रसृतैः भूरिभिः बहुभिः परागैः रजोभिः विराजितं शोभितम् ।

बिभर्त्तीति । इह जगति कः वदनेन सत्त्वानां जीवानां पीडा-

हरिर्वहति कान्तयाप्यरिषु का मता कस्य मा
कमर्चयति रोगवान् धनवती पुरी कीदृशी ।
हरिः कमधरद्बलिप्रभृतयोऽधरां किं व्यधुः
कया सदसि कस्त्वया वद जितोऽम्बुधिः कीदृशः ॥ ११ ॥
कुम्भीरमीनमकरागमदुर्गवारिः । इति पादोत्तरजातिः ।

करं किं बिभर्त्ति ? गलितयौवनं योषितां कुलं कीदृशं भवति ? हरिः अम्बुधेः समुद्रस्य उपरि कां बभार, त्वया केन सुते सति कः हतः, कीदृशात् नगपतेः पर्वतराजात् भयं भवतीति शेषः ? ॥ १० ॥

अत्रोत्तरं विषमपादनिकुञ्जगताहित इति । विषम् अपात् सर्प इति प्रथमस्य, अनि नास्ति नीनायको यस्य तथाभूतमिति द्वितीयस्य, कुं पृथिवीमिति तृतीयस्य, जगतां अहितः शत्रुरिति चतुर्थस्य, समस्तं [illegible]मस्य । समस्तस्यार्थः—विषमेषु उन्नतानतेषु पादेषु प्रत्यन्तपर्वतेषु, पादाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः । ये निकुञ्जाः लतादि-पिहितभूभागाः, निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे इत्यमरः । तत्र गताः स्थिताः अहयः सर्पाः यस्य तथाभूतात् ।

हरिरिति । हरिः कां वहति ? तव अरिषु शत्रुषु का अस्ति ? का कस्य मता ? रोगवान् कं देवमिति शेषः अर्चयति पूजयति ? कीदृशी पुरी धनवती भवतीति शेषः ? हरिः कम् अधरत् ? बलिप्रभृतयः दानवश्रेष्ठा इति भावः धरां पृथिवीं किं व्यधुः चक्रुः ? त्वया सदसि सभायां कया कः जितः ? अम्बुधिः समुद्रः कीदृशः ? वद ॥ ११ ॥

अत्रोत्तरं कुम्भीरमीनमकरागमदुर्गवारिः । कुं पृथ्वीति प्रथमस्य, भीर्भयमिति द्वितीयस्य, रमा विष्णुमं रं लक्ष्मीरिति तृतीयस्य, इनं सूर्यमिति चतुर्थस्य सूर्यस्यारोग्यदत्वेन शास्त्रेषु कीर्त्तनादिति भावः, मकरा राजश्रेणीना इति पञ्चमस्य, अगं पर्वतं गोवर्द्धनमिति षष्ठस्य,

चत्वार्य्यराणि पादाभ्यां नेमिं पादद्वयेन च ।
लिखित्वा दक्षिणावर्त्तं चक्रं प्रश्नमवेहि मे ॥ १२ ॥

कं चौरस्य च्छिनत्ति क्षितिपतिरनघः किं पदं वक्ति कुत्सां
क्षौणीसम्बोधनं किं वदति कमलजं का च विश्वं बिभर्त्ति ।
चक्राङ्गामन्त्रणं किं कथमपि सुजनः किं न कुर्य्यादनार्य्यं
कीदृग्भोक्तुः पुरं स्यात्पयसि वद कुतो मीनपङ्क्तिर्बिभेति ॥ १३ ॥
किं स्वच्छं शारदं स्याद्वदति वृषगतिं कोऽंशुमाली पवित्रः
कोऽस्मिन् किं जीवनं काः विरचयति कविर्वक्रिसम्बोधनं किम् ।

चतुर्द्दन्तवन्त इति सप्तमस्य, गवा वाचा अरिः शत्रुरिति अष्टमस्य, समस्तं नवमस्य । समस्तस्यार्थः—कुम्भीराणां मीनानां मकराणाञ्च आगमेन सद्भावेनेत्यर्थः सञ्चारेणेति यावत् दुर्गाणि दुःप्रवेशानि वारीणि यस्य तथाभूतः ।

सम्प्रति चक्रबन्धमाह चत्वारीति । पादाभ्यां चत्वारि अराणि अन्तरवयवकाष्ठानि, पादद्वयेन नेमिं परिधिमिति यावत् दक्षिणावर्त्तं लिखित्वा यत्र चक्रं चक्राकृति बन्धविशेषः तं प्रश्नं मे मम सकाशा-दिति शेषः अवेहि जानीहि ॥ १२ ॥

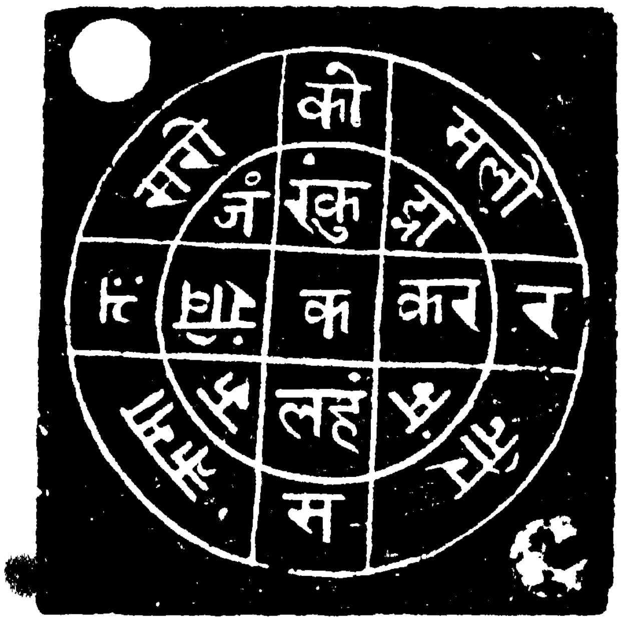
कमिति । अनघः अपापः क्षितिपतिः राजा चौरस्य कं छिनत्ति ? किं पदं कुत्सां वक्ति बोधयति ? क्षौणीसम्बोधनं पृथिव्याः सम्बोधनं किम् ? कमलजं ब्रह्माणं वदति सम्बोधयति किमिति शेषः ? का च विश्वं जगत् बिभर्त्ति ? चक्राङ्गस्य आमन्त्रणं सम्बोधनं किम् ? सुजनः कथमपि कष्टेनापि किम् अनार्य्यम् अकार्य्यं न कुर्य्यात् ? भोक्तुः भोगपरस्य राज्ञ इति शेषः पुरं नगरं कीदृक् स्यात् ? पयसि जले मीनपङ्क्तिः कुतः बिभेति ? वद ॥ १२ ॥

किमिति । किं शारदं शरत्कालीनं वस्त्विति शेषः स्वच्छं स्यात् ? वृषगतिं हरं वदति सम्बोधयति किं पदमिति शेषः ? कः अंशु-

नाकाङ्क्षन्ति स्त्रियः कन्तनुरसुररिपोः कीदृशी कश्च मूकः
सम्यक्प्रीतिन्तड़ागः प्रियतम ! तनुते कीदृशः कीदृशस्ते ॥ १४॥

करंकुकोककुररकलहंसकरम्बितः ।
सरोजकोमलोद्गारनीरसंसक्तमारुतः ॥ १५ ॥

इति चक्रजातिः ।

भानौ सूर्य्यः कः ? पवित्रः कः ? अस्मिन् जगति जीवनं किम् ? कविः काः विरचयति वाक्यसम्बोधनं किम् ? स्त्रियः कं जनं न आकाङ्क्षन्ति ? असुररिपोः विष्णोः तनुः मूर्त्तिः कीदृशी ? कश्च मूकः ? हे प्रियतम ! कीदृशः कीदृशः तड़ागः सरः ते तव सम्यक् प्रीतिं तनुते विस्तारयति ? ॥ १४ ॥

अत्रोत्तरं, करंकुकोककुररकलहंसकरम्बितः ।
सरोजकोमलोद्गारनीरसंसक्तमारुतः ॥ १५ ॥

करं हस्तमिति प्रथमस्य, कु इति द्वितीयस्य, को पृथिवि इति तृतीयस्य, क सम्बुद्धिरिति चतुर्थस्य, कुः पृथिवीति पञ्चमस्य, उर इति षष्ठस्य, कलहम् इति सप्तमस्य, सकरं राजस्वयुतमिति अष्टमस्य वितः पवित्र इति नवमस्य, सर इति दशमस्य, अज इति एकादशस्य, कः सूर्य्य इति द्वादशस्य, अमल इति त्रयोदशस्य, मरुत् जलमिति

वर्णद्वयद्वयैकैकदलभूतदलाष्टकम् ।
सर्वोत्तराद्यवर्णेन पद्मं स्यात् कृतकर्णिकम् ॥ १६ ॥

पुण्यात्मा वद कीदृशः सरसिजैः के मोदिताः कीदृशः
तद्वैरी गतचक्षुषः कुलमभूत कीदृक् त्वया के जिताः ।
बद्धालिः सलिलाशयः कथय भोः कीदृक् च आक्षेपवाक्
शब्दः कुत्र न तस्करादिकभयं दत्ते भवेत् प्रायशः ॥ १७ ॥

अप्पित्तं गवि कीदृशं निगदितो मुक्तः पुमान् कीदृशः
कस्मात् बिभ्यति कौशिका भुवि हतः कीदृक् त्वया तस्करः ।

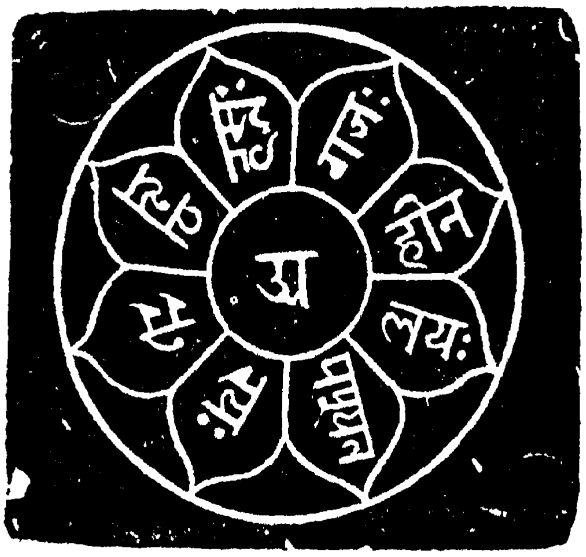
चतुर्दशस्य, गा वाच इति पञ्चदशस्य, र अग्ने इति षोडशस्य, नीरसम् अरसिकमिति सप्तदशस्य, सक्तमा लक्ष्मीयुतेति अष्टादशस्य, अकृत: अशक्त इति ऊनविंशस्य, पूर्वार्द्धं विंशस्य, परार्द्धमेकविंशस्य । पूर्वार्द्धस्यार्थः—करङ्कुभिः जलपक्षिभेदैः कोकैः चक्रवाकैः कुररैः उत्क्रोशपक्षिभिः कलहंसैः हंसविशेषैश्च करम्बितः मिश्रितः । परार्द्धस्यार्थः—सरोजानां कमलानां कोमलाः उद्गाराः सौरभाणि येषु तादृशैः नीरैः जलैः संसक्तः सम्पृक्तः मारुतः वायुर्यस्मिन् तथाभूतः ।

वर्णेति । वर्णानां द्वयद्वयेन एकैकं प्रत्येकं दलभूतं यथाक्रमविन्यस्तं दलाष्टकम् अष्टौ दला यस्य तादृशं सर्वेषाम् उत्तराणाम् आद्यवर्णेन कृता कर्णिका पद्मबीजाधारकोषो यस्य तादृशं पद्मं स्यात् ॥ १६ ॥

पुण्यात्मेति । पुण्यात्मा जनः कीदृशः स्यादिति शेषः ? सरसिजैः पद्मैः के मोदिताः ? तव वैरी शत्रुः कीदृशः ? गतचक्षुषः अन्धस्य धृतराष्ट्रस्येत्यर्थः कुलं कीदृक् अभूत् ? यद्वा गतचक्षुषः अन्धस्य कुलं कीदृक् ? त्वया के जिताः ? बद्धालिः बद्धसेतुः सलिलाशयः जलाशयः कीदृक् ? आक्षेपवाक् नीचसम्बोधनवचनं कीदृक् ? कुत्र शब्दे दत्ते सति प्रायशः तस्करादीनां भयं न भवेत् ? ॥ १७ ॥

अप्पित्तमिति । गवि जले अप्पित्तम् अग्निः वड़वानल इत्यर्थः

हस्ती स्यान्ननु कीदृशो बहुमतः प्रोच्यो रथः कीदृशः
कीदृक्च: पुरुषः पराप्रतिहतः कीदृक् भवेद्वासुकिः ॥ १८ ॥
अलयः अपश्यत् अवन्धः अहस्तः अगजः अहीनः,
इति पद्मोत्तरजातिः ।

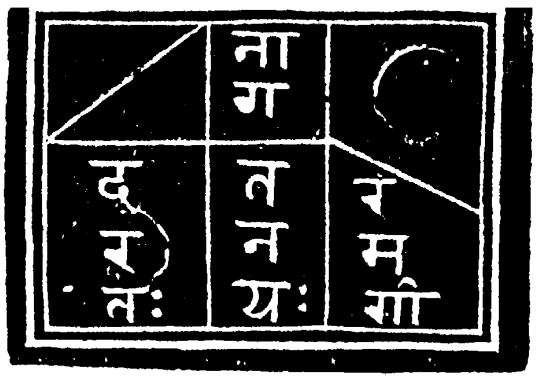
कीदृशम् ? शुक्लः पुमान् कीदृशो निगदितः ? कौशिकाः पेचकाः कस्मात् बिभ्यति भयं प्राप्नुवन्ति ? भुवि पृथिव्यां त्वया तस्करः कीदृक् कृतः ? कीदृशो हस्ती ननु भोः बहुमतः स्यात् ? कीदृशः रथः प्रोच्यः ? कीदृक्च कीदृशः पुरुषः परैः शत्रुभिः अप्रतिहतः अजितः ? वासुकिः नागराजः कीदृक् भवेत् ? ॥ १८ ॥

अस्योत्तरं पद्मबन्धश्लोकः । अस्ति लयः ध्वंसः अधोगतिरित्यर्थः यस्य सः अथवा सः विष्णुः तत्र लयो यस्य तथाभूतः अलयः इति प्रथमस्य, पुनरलयः भ्रमरा इति द्वितीयस्य । अपश्यत् शी शयनम् अद् भोजनम् अपगते शयनभोजने यस्य तथाभूत इत्यर्थः इति तृतीयस्य, पुनरपश्यत् दर्शनशक्तिहीनमित्यर्थः यद्वा हिताहितज्ञानशून्यमित्यर्थः इति चतुर्थस्य । अरयः शत्रव इति पञ्चमस्य, पुनररयः नास्ति रयो वेगो यस्य तथाभूत इति षष्ठस्य । अररे अरे इति नीचसम्बोधनवचनमिति सप्तमस्य, पुनररे कवाटे इति अष्टमस्य । अवन्धः आपः अम्भांसि अन्नानि इन्धनानीति यावत्

काकस्येव पदं व्यस्तं यत्तत्काकपदं मतम् ।
तिर्य्यगन्योन्यरेखाभिर्गोमूत्री द्विपदीद्वये ॥ १९ ॥

कुतः कः स्यात् कीदृक् कथय विषवैद्य ! स्फुटमिदं
रिपोः कः कीदृक्षो भवति वशगः कश्च करभः ।
प्रवीणः सम्बोध्यः सुभग ! वद कौ रत्नवचनौ
सुरूपे विख्यातिं जगति महती का गतवती ॥ २० ॥

नागदरतः, नागतनयः, नागरमणी, इति काकपदजातिः ।

यस्य तादृशं जलाशयमित्यर्थं इति नवमस्य, पुनरबन्धः बन्धनरहित इति दशमस्य । अहस्तः हिंस्रादिति एकादशस्य, पुनरहस्तः हस्तशून्य इति द्वादशस्य । अगजः पर्वतज इति त्रयोदशस्य, पुनरगजः गजरहित इति चतुर्दशस्य । अहीनः महानिति पञ्चदशस्य, पुनरहीनः अहीनां सर्पाणाम् इनः स्वामीति षोडशस्य ।

काकपदं गोमूत्रञ्च बन्धमाह काकस्येत्यादि । काकस्येव यत् व्यस्तं निरस्तं पदं तत् काकपदं मतं कथितम् द्विपदीद्वये तिर्य्यक्-वक्रभावेन अन्योन्यरेखाभिः परस्पररेखाभिः गोमूत्री भवतीति शेषः ॥ १९ ॥

कुत इति । हे विषवैद्य ! कुतः कस्मात् कः कीदृक् स्यात् ? इदं स्फुटं कथय, कीदृक्षः कीदृशः कः रिपोः शत्रोः वशगः भवति ? करभः करिशावकः कस्य ? प्रवीणः विचक्षणः सम्बोध्यः, हे सुभग ! रत्नवचनौ रत्नबोधकौ कौ शब्दाविति शेषः ? वद । का महती सुरूपे सौन्दर्य्ये जगति विख्यातिं गतवती ? ॥ २० ॥

कामाहुर्युवतीममङ्गलवती कीदृग् पक्षाणां गतिः
सम्बोध्या वत मत्स्यवेधनपरः कीदृग्भवेत्पामरः ।
कीदृग्वाल्मीकिवेश्म कोऽस्तनमुरोधत्ते सुरैरुच्यते
गीः कीदृङ्न कदापि कम्बुरहितं वाञ्छन्ति कं योषितः २१
कीदृक् पान्थकुलन्तमो हरति का किञ्चक्रसम्बोधनं
रम्या चम्पकशाखिनां कथय का कश्चोटजार्थो भवेत् ।
किं क्षिप्तं वलिवैरिणा मुररिपोः काह्वा श्मशानेऽस्ति का
क्ष्मा कीदृग् भवति स्म पूर्वमधुना कीदृक् पुनर्वर्त्तते ॥२२॥

अत्रोत्तरम् उक्तं काकपदबन्धः । नागदरतः सर्पभयात् यः अगदरतः विषापनयनौषधरतः न स ना अगदरतः विषापनयनौषधरतः भवतीति शेष इति प्रथमस्य । ना पुरुषः गतनयः नीतिभ्रष्ट इति द्वितीयस्य । नागस्य हस्तिनस्तनयः शिशुरिति तृतीयस्य, नागर सुविज्ञ नगरवासित्वादिति भाव इति चतुर्थस्य । मणी इति पञ्चमस्य । नागस्य पन्नगविशेषस्य रमणी यद्वा नगे पर्वते भवा नागी पर्वतजेत्यर्थः सा चासौ रमणी चेति नागरमणी गौरीति षष्ठस्य ।

कामिति । कां युवतीम् आहुः कथयन्ति ? कीदृक् अमङ्गलवती पक्षाणां गतिः सम्बोध्या ? मतस्यवेधनपरः मत्स्यजीवीत्यर्थः पामरः मूर्खः कीदृक् भवेत् ? वाल्मीकेः वेश्म गृहं कीदृक् ? कः अस्तनम् उरः वक्षःस्थलं धत्ते ? सुरैः देवैः कीदृक् गीः वाक् उच्यते ? योषितः कम्बुरहितं धनरहितं कं न वाञ्छन्ति ? पान्थानां पथिकानां कुलं कीदृक् ? का तमः अन्धकारं हरति ? चक्रस्य सम्बोधनं किम् ? चम्पकशाखिनां चम्पकवृक्षाणां का रम्या कथय, कश्च शब्दः उटजार्थः भवेत् ? बलिवैरिणा कृष्णेन किं क्षिप्तम् पादाभ्यामिति शेषः ? मुररिपोर्विष्णोः आह्वा आह्वानं

अजरामशुभाचारवलिशीलविनोदिता।
भुजङ्गमनिभासारकलिकालजनोचिता ॥२३॥

गोमूत्रजातिः।

अ ज रा म शु भा चा र व लि शी ल वि नो दि ता
भु ज ङ्ग म नि भा सा र क लि का ल ज नो चि ता

इति गोमूत्रिकाबन्धः।

वर्णेनैकेन वा द्वाभ्यां सर्वैर्वा सर्वदिग्गतैः।
उक्तैः सर्वतोभद्रं दुष्करं तदिदं यथा ॥ २४ ॥

सम्बोधनमित्यर्थः काः? श्मशाने का अस्ति? क्ष्मा पृथ्वी पूर्वं कीदृक् भवति स्म, अधुना पुनः कीदृक् वर्त्तते? ॥ २२ ॥

उक्तोत्तरमजरेत्यादिगोमूत्रिकाजातिः। अजरां वार्द्धकरहितामिति प्रथमस्य, अशुभाचार इति द्वितीयस्य। वलिशी वाड्शवानिति तृतीयस्य, लवि सीतासुतौ लवकुशद्विशिष्टमिति चतुर्थस्य। ना पुमानिति पञ्चमस्य। उदिता अनुत्पादिता संस्कृतेति यावदिति षष्ठस्य। भुजङ्गं विटमिति सप्तमस्य, अनि नास्ति इः कामो यस्य तादृशं कामसम्भोगरहितमित्यर्थ इति अष्टमस्य। भा दीप्तिरिति नवमस्य। सार अरयुत इति दशमस्य। कलिकेति एकादशस्य। आलजिति द्वादशस्य। अनः शकटमिति त्रयोदशस्य। अ विष्णो इति चतुर्दशस्य। चितेति पञ्चदशस्य। पूर्वार्द्धं षोड़शस्य। परार्द्धं सप्तदशस्य। पूर्वार्द्धस्यार्थः—अजस्य रघुसुतस्य रामस्य दाशरथेः शुभाचारस्य बलेन शीलेन विनोदिता सन्तोषिता। परार्द्धस्यार्थः—भुजङ्गमनिभानां सर्पसदृशानाम् अतिखलानामित्यर्थः असाराणाम् अन्तःसाररहितानां कलिकालजनानां कलिकालोचितनराणाम् उचिता सन्तोषविधायिनीत्यर्थः ॥ २३ ॥

वर्णेनेति। वर्णेन एकेन द्वाभ्यां वा वर्णाभ्यां सर्वैर्वा सर्वदिग्-

कस्त्यागे धातुरुक्तास्तव रिपुहृदि का भूषणं के स्तनानां
को दुःखी कश्च शब्दो वदति वद शुचङ्कौ रिपू ख्यातवीर्य्यौ।
शृङ्गारी कीदृशः का रणशिरसि भयाद्भङ्गमाप्नोति सेना
का दानार्थाभिधायी शिरसि शिरसि कौ युध्यतः संप्रहृत्य॥२५

कीदृक् तोयार्थिनी स्त्री भवति मदकरः प्रायशः को दुराढ्ये
कस्मिन्मन्दायतेऽसौ नियतमुडुपतिः प्रेयसी का मुरारेः।
विख्यातौ वाहनौ कौ द्रुहिणमुरभिदोः कीदृगाखेटकस्त्री
कीदृग्नैवाचिराभा समिति गतभयाः के गतौ कश्च धातुः॥२६

हारावौ। इति सर्वतोभद्रजातिः।

...ः वर्णैः उत्तरैः सर्वतोभद्रं नाम बन्धः तदिदं यथा तत्त्वतः दुष्करं कर्त्तुमशक्यम् ॥ २४ ॥

क इति। को धातुः त्यागे उक्तः कथितः? तव रिपोः शत्रोः हृदि मनसि का? स्तनानां भूषणं के? दुःखी कः? कश्च शब्दः शुचं शोकं वदति बाधयति? वद। ख्यातवीर्य्यौ विख्यातबलौ शत्रू कौ? शृङ्गारी पुरुषः कीदृशः? रणशिरसि का सेना भयात् भङ्गम् आप्नोति? दानार्थाभिधायी कः? कौ शिरसि शिरसि संप्रहृत्य युध्यतः? ॥ २५ ॥

तोयार्थिनी जलार्थिनी स्त्री कीदृक्? कः दुराढ्ये दुष्टधनिनि प्रायशः मदकरः भवति? असौ उडुपतिश्चन्द्रः कस्मिन् नियतं मन्दायते, मुरारेः कृष्णस्य प्रेयसी का? द्रुहिणसुरभिदोः ब्रह्मविष्ण्वोः कौ विख्यातौ वाहनौ? आखेटकस्य व्याधस्य स्त्री कीदृक्? अचिराभा विद्युत् कीदृक् नैव? समिति युद्धे गतभयाः अभयाः के? कश्च धातुः गतौ गत्यर्थप्रतिपादक इत्यर्थः? ॥ २६ ॥

अस्योत्तरं हारावीति सर्वतोभद्रजातिः। हा इति एकेन ...न प्रथमस्य, ओ हा कालत्यागे इति वैयाकरणाः। पुनः हा

प्रतिलोमानुलोमाभ्यामुत्तरेण गतागतम् ।
मध्यवर्णविलोपेन तच्चानेकप्रकारकम् ॥ २७ ॥

वद वल्लभ ! सर्वत्र साधुर्भवति कीदृशः ।
गोविन्देनानसि क्षिप्ते नन्दवेश्मनि काभवत् ॥ २८ ॥

हीनरवी ।

इति एकेन वर्णेन दुःखजनकः शब्द इति द्वितीयस्य। हारा इति द्वाभ्यां वर्णाभ्यां तृतीयस्य। हाराक्षे हाहाकाररवविशिष्ट इति त्रिभिर्वर्णैश्चतुर्थस्य। पुनः हा इति शोकसूचकः शब्द इति एकेन वर्णेन पञ्चमस्य। हः शिवः रः कामः तौ वौ हरकामावित्यर्थः एतौ परस्परं वैरिणाविति षष्ठस्य। हावीति मध्यवर्णत्यागेन, हावी विलासविशेषवानित्यर्थ इति सप्तमस्य। हावीरा हा शोचनीयः वीरो यस्याः तथाभूता विपन्नवीरेत्यर्थ इति अष्टमस्य। रा इति रा दाने इति धातोः क्विपि रूपमिति नवमस्य। अवी मेषावित्यर्थः अनयोश्च युद्धं प्रसिद्धमिति दशमस्य। अवीहा अप्सु जलेषु ईहा चेष्टा यस्याः तथोक्तेति एकादशस्य। रा धनमिति द्वादशस्य। राहौ इति त्रयोदशस्य। ई लक्ष्मीरिति चतुर्दशस्य। वौ पक्षिणौ हंसगरुडाविति भाव इति पञ्चदशस्य। वीहा विषु पक्षिषु ईहा चेष्टा यस्याः सेति षोडशस्य। वीरा विगता इरा जलं यस्याः सा तथोक्तेति सप्तदशस्य। वीरा इति अष्टादशस्य। हा ओ हाङ् गताविति ई गताविति चेति ऊनविंशस्य।

प्रतिलोमेति। प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परतः पूर्वतश्चेत्यर्थः उत्तरेण गतागतं भवति, कदाचित् मध्यवर्णविलोपेन उत्तरं भवतीति शेषः तच्च मध्यवर्णविलोपोत्तरम् अनेकप्रकारकं बहुविधम् ॥ २७ ॥

वदेति। हे वल्लभ ! कीदृशो जनः सर्वत्र साधुः भवति, गोविन्देन कृष्णेन अनसि शकटे क्षिप्ते सति नन्दवेश्मनि का अभवत् ? वद ॥ २८ ॥

यत्नादन्विष्य का ग्राह्या लेखकैर्मसिमज्जिका ।
घनान्धकारे निःशङ्कं मोदते केन बन्धकी ॥ २९ ॥

नारिकेलजा ।

असुरसुरनरेन्द्रैरुह्यते का शिरोभिः
तनुरपि शुचिवस्त्रे कातिविस्तारमेति ।
वदति कमलयोनिं सेव्यते केन पुष्पं
मधुरमसृणमृद्वी का भवेदुत्पलस्य ॥ ३० ॥

	ना	
मा	लि	का
	का	

अत्रोत्तरं दीनरक्षी । दीनान् दुर्गतान् रक्षतीति तथोक्तो जन इति अनुलोमेन प्रथमस्य । क्षीरनदी दुग्धसरिदिति प्रतिलोमेन द्वितीयस्य, आनन्देन दुग्धनिक्षेपपूर्वकमुत्सव आसीदिति भावः ।

यत्नादिति । लेखकैः यत्नात् अन्विष्य का मसिमज्जिका लेखनी ग्राह्या ? बन्धकी दुश्चारिणी स्त्री घनान्धकारे निःशङ्कं यथा तथा केन मोदते आनन्दमनुभवति ? ॥ २९ ॥

अत्रोत्तरं नारिकेलजा । नारिकेलवृक्षपत्रजाता पूर्वं तेनैव लेखनीकरणं प्रचलितमासीदिति भाव इति अनुलोमेन प्रथमस्य । जारकेलिनेति प्रतिलोमेन द्वितीयस्य ।

असुरेति । असुरसुरनरेन्द्रैः शिरोभिः का उह्यते ध्रियते ? का तनुरपि अल्पापि शुचिवस्त्रे धौतवसने अतिविस्तारम् एति प्राप्नोति ? कमलयोनिं ब्रह्माणं वदति, केन पुष्पं सेव्यते ? उत्पलस्य का मधुरमसृणमृद्वी भवेत् ? ॥ ३० ॥

हिमांशुखण्डं कुटिलोज्ज्वलप्रभं
भवेद्वराहप्रवरस्य कीदृशम् ।
विहाय वर्णं पदमध्यसंस्थितं
न किं करोत्येव जिनः करोति किम् ॥ ३१ ॥

दंष्ट्राभम् ।

वसन्तमासाद्य वनेषु कीदृशाः
पिकेन राजन्ति रसालभूरुहाः ।
निरस्य वर्णद्वयमत्र मध्यमं
तव द्विषां कान्यतमा तिथिश्च का ॥ ३२ ॥

कान्तगिरा । गतप्रत्यागतजातिः ।

अत्रोत्तरं मालिका कालिने । मालिका पुष्पमालेति अनुलोमेन प्रथमस्य । कालिमिति प्रतिलोमेन द्वितीयस्य । क अह्निति तृतीयस्य । अलिना भ्रमरेणेति चतुर्थस्य । नालिका नालमिति प्रतिलोमेन पञ्चमस्य ।

हिमांशुमिति । कुटिलोज्ज्वलप्रभं हिमांशुखण्डं चन्द्रखण्डं वराहप्रवरस्य वराहश्रेष्ठस्य कीदृशं भवेत्? पदमध्यसंस्थितं वर्णं विहाय जिनः बुद्धदेवः किं न करोत्येव? करोति च किम्? ॥३१॥

अत्रोत्तरं दंष्ट्राभम् । दंष्ट्राभं दशनप्रभमिति प्रथमस्य, मध्यवर्णं त्यक्त्वा दम्भमिति द्वितीयस्य, प्रतिलोमेन भन्दं कल्याणमिति तृतीयस्य ।

वसन्तमिति । वनेषु वसन्तम् आसाद्य प्राप्य रसालभूरुहाः सहकारतरवः कीदृशाः पिकेन कोकिलेन सन्तः राजन्ति? अत्र मध्यमं वर्णद्वयं निरस्य त्यक्त्वा तव द्विषां शत्रूणां का? अन्यतमा परमा तिथिश्च का? ॥ ३२ ॥

अत्रोत्तरं कान्तगिरा । रमणीयवचसेति प्रथमस्य, मध्यवर्ण-

आदौ मध्ये तथान्ते वा वर्द्धन्ते वर्णजातयः ।
एकद्वित्राद्यो यत्र वर्द्धमानाक्षरं हि तत् ॥ ३३ ॥
किमनन्ततया ख्यातं पादेन व्यङ्गमाह्वय ।
जनानां लोचनानन्दं तन्वन्ति घनात्यये ॥ ३४ ॥

खञ्जनाः ।

उरःस्थलं कोऽत्र विना पयोधरं
बिभर्त्ति सम्बोधय मारुताशनम् ।
वदन्ति कं पत्तनसम्भवं जनाः
फलञ्च किं गौडवधूकुचोपमम् ॥ ३५ ॥

नागरङ्गम् ।

द्ववत्यागे कारा बन्धनागार इति द्वितीयस्य, प्रतिलोमेन राका पौर्ण-मासीति तृतीयस्य ।

आदाविति । यत्र आदौ मध्ये तथा अन्ते वा एकद्वित्र्याद्यः वर्णजातयः वर्द्धन्ते, तत् वर्द्धमानाक्षरं नाम बन्ध इति शेषः ॥३३॥

किमिति । अनन्ततया किं ख्यातं प्रसिद्धम् ? पादेन व्यङ्गं विकलाङ्गम् आह्वय सम्बोधय ? घनात्यये वर्षापगमे के जनानां लोच-नानन्दं तन्वन्ति विस्तारयन्ति ? ॥ ३४ ॥

अत्रोत्तरं खञ्जनाः । खमाकाशमिति प्रथमस्य, खञ्जेति द्वितीयस्य, खञ्जनाः पक्षिविशेषा इति तृतीयस्य ।

उरःस्थलमिति । अत्र जगति कः बिना पयोधरम् स्तन-मित्यर्थः उरःस्थलं वक्षःस्थलं बिभर्त्ति ? मारुताशनं सर्पं सम्बोधय ? जनाः पत्तनसम्भवं नगरजातं कं वदन्ति ? गौडानां गौडदेशीयानां कुचोपमं स्तनसदृशं फलञ्च किम् ? ॥ ३५ ॥

अत्रोत्तरं नागरङ्गम् । ना पुमानिति प्रथमस्य, नागेति

प्रायेण नीचलोकस्य कः करोतीह गर्वताम् ।
आदौ वर्णद्वयं दत्त्वा ब्रूहि के वनवासिनः ॥ ३६ ॥

शवराः ।

सानुजः काननङ्गत्वा नैकषेयान् जघान कः ।
मध्ये वर्णत्रयं दत्त्वा रावणः कीदृशो वद ॥ ३७ ॥

राक्षसोत्तमः ।

धत्ते वियोगिनी गण्डस्थलपाण्डुफलानि का ।
वद वर्णौ विधायान्ते सीता दृष्टा कयाभवत् ॥३८॥

लवलीलया ।

द्वितीयस्य, नागरमिति तृतीयस्य, नागरङ्गं तदाख्यफलमिति चतुर्थस्य ।

प्रायेणेति । कः प्रायेण नीचलोकस्य गर्वताम् अहङ्कारम् इह करोति ? आदौ वर्णद्वयं दत्त्वा के वनवासिनः भवन्ति, ब्रूहि कथय ॥ ३६ ॥

अत्रोत्तरं शवराः । रा धनमिति प्रथमस्य, पूर्वे वर्णद्वयदाने शवराः व्याधा इति द्वितीयस्य ।

सानुज इति । कः सानुजः काननं गत्वा नैकषेयान् निकषात्मजान् राक्षसानित्यर्थः जघान ? मध्ये वर्णत्रयं दत्त्वा रावणः कीदृशः ? वद ॥ ३७ ॥

अत्रोत्तरं राक्षसोत्तमः । राम इति प्रथमस्य, मध्ये वर्णत्रयदाने राक्षसोत्तम इति द्वितीयस्य ।

धत्ते इति । का वियोगिनी गण्डस्थलपाण्डुफलानि धत्ते ? अन्ते वर्णौ विधाय दत्त्वा सीता कया दृष्टा अभवत् ? ॥ ३८ ॥

अत्रोत्तरं लवली । लवलीति प्रथमस्य, लवस्य रामसुतस्य लीलया क्रीड़या इति द्वितीयस्य ।

विष्णोः का वल्लभा देवी लोकत्रितयपावनी ।
वर्णमाद्यन्तयोर्दत्त्वा कः शब्दस्तुल्यवाग्वद ॥ ३९ ॥

समानः, इति वर्द्धमानाक्षरजातिः ।

आदितो मध्यतोऽन्ताद्वा हीयन्ते वर्णजातयः ।
एकद्वित्रादयो यत्र हीयमानाक्षरं हि तत् ॥ ४० ॥

वसन्तमासाद्य विकासि राजते
वनेषु किं वल्लभ ! पुष्पमुच्यताम् ।
विहङ्गमं कञ्च परिस्फुटाक्षरं
वदन्ति कम्पङ्कजसम्भवं विदुः ॥ ४१ ॥

किंशुकम् ।

विष्णोरिति । का लोकत्रितयपावनी देवी विष्णोः वल्लभा ? आद्यन्तयोर्वर्णं दत्त्वा कः शब्दः तुल्यवाक् तुल्यार्थबोधकः भवतीति शेषः ? वद ॥ ३९ ॥

अत्रोत्तरं समानः । मा लक्ष्मीरिति प्रथमस्य, आदौ अन्ते च वर्णद्वयदाने समान इति द्वितीयस्य ।

आदित इति । यत्र आदितः मध्यतः अन्तात् वा एकद्वित्रादयः वर्णजातयः हीयन्ते, तत् हीयमानाक्षरं नाम बन्धः ॥ ४० ॥

वसन्तमिति । हे वल्लभ ! वसन्तमासाद्य वनेषु किं पुष्पं विकासि राजते, उच्यताम् । कञ्च विहङ्गमं पक्षिणं परिस्फुटाक्षरं वदन्ति कथयन्ति ? कं पङ्कजसम्भवं पद्मयोनिं विदुः बुधा इति शेषः ? ॥४१॥

अत्रोत्तरं किंशुकम् । किंशुकं पलाशपुष्पमिति प्रथमस्य, एकेन वर्णेन हीनं शुकमिति द्वितीयस्य, द्वाभ्यां वर्णाभ्यां हीनं कं ब्रह्माणमिति तृतीयस्य ।

समुद्यते कुत्र न याति पांशुला:
समुद्यते कुत्र भयं भवेज्जलात् ।
समुद्यते कुत्र तवापयात्यरि:
प्रहीनसम्बोधनवाचि किं पदम् ॥ ४२ ॥

हिमकरे ।

तपस्विनोऽत्यन्तमहासुखाशया
वनेषु कस्मै स्पृहयन्ति सत्तमा: ।
इहाद्यवर्णद्वितयं निरस्य भो:
सदा स्थितं कुत्र च सत्त्वमुच्यताम् ॥ ४३ ॥

तपसे ।

पुरुष: कीदृशो वेत्ति प्रायेण सकला: कला: ।

समुद्यते इति । कुत्र कस्मिन् समुद्यते सम्यक् उद्यमाने सति पांशुला: रजस्वला: न याति नाभिगच्छति पुरुष इति शेष: ? कुत्र समुद्यते समुन्नते सति जलात् भयं भवेत् ? कुत्र समुद्यते तव अरि: शत्रु: अपयाति अपगच्छति ? प्रहीनस्य निकृष्टस्य जनस्य सम्बोधनवाचि किं पदं भवतीति शेष: ॥ ४२ ॥

अत्रोत्तरं हिमकरे इति । हिमकरे चन्द्रे इति प्रथमस्य, एकवर्णत्यागेन मकरे इति द्वितीयस्य, वर्णद्वयत्यागेन करे इति तृतीयस्य, वर्णत्रयत्यागेन रे इति चतुर्थस्य ।

तपस्विन इति । सत्तमा: साधव: तपस्विन: वनेषु अत्यन्तमहा-सुखाशया कस्मै स्पृहयन्ति ? इह आद्यवर्णद्वितयं निरस्य त्यक्त्वा भो: मित्रेति शेष: कुत्र सत्त्वं बलं सदा स्थितम् उच्यताम् ॥ ४३ ॥

अत्रोत्तरं तपसे । तपसे तपश्चरणायेति प्रथमस्य, आद्यवर्ण-द्वयत्यागेन से विष्णौ इति द्वितीयस्य ।

पुरुष इति । कीदृश: पुरुष: प्रायेण सकला: कला: कामविद्या:

मध्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा ब्रूहि कः स्यात्सुरालयः ॥ ४४ ॥

नागरिकः ।

यजमानेन कः स्वर्गहेतुः सम्यग्विचार्य्यते ।

विहायाद्यन्तयोर्वर्णौ गोत्वं कुत्र स्थितं वद ॥ ४५ ॥

यागविधिः । हीयमानाक्षराजातिः ।

अन्योन्याक्षरवर्त्तिन्या चैकान्तरितयाऽथवा ।

शृङ्खलाबन्धः इत्युक्तो ग्रन्थिमान्नागपाशकः ॥ ४६ ॥

पवित्रमतितृप्तिकृत् किमिह किं भटामन्त्रणं

ब्रवीति धरणीधरस्तु किमजीर्णसम्बोधनम् ।

हरिर्वदति को जितो मदनवैरिणा संयुगे

तनोति ननु कः शिखण्डिकुलताण्डवाडम्बरम् ॥४७॥

पयोधरसमयः ।

वेत्ति जानाति ? मध्यवर्णद्वयं त्यक्त्वा कः सुरालयः स्यात् ब्रूहि

अत्रोत्तरं नागरिकः । नागरिकः नगरसम्भव इति प्रथमस्य, मध्यवर्णद्वयत्यागेन नाकः स्वर्ग इति द्वितीयस्य ।

यजमानेनेति । यजमानेन याज्ञिकेन स्वर्गहेतुः कः विचार्य्यते ? आद्यन्तयोः वर्णौ विहाय गोत्वं कुत्र स्थितं वद ॥ ४५ ॥

अत्रोत्तरं यागविधिः । यागविधिर्यज्ञानुष्ठानमिति प्रथमस्य, आद्यन्तवर्णद्वयत्यागेन गवीति द्वितीयस्य ।

अन्योन्येति । अन्योन्याक्षरवर्त्तिन्या अथवा एकान्तरितया वर्णपरम्परयेति शेषः शृङ्खलाकारेण बन्धः ग्रन्थिमान् नागपाशक इति उक्तः कथितः ॥ ४६ ॥

पवित्रमिति । इह जगति पवित्रम् अतितृप्तिकृत् अतिसन्तोषजनकं किम् ? भटस्य योधस्य आमन्त्रणं सम्बोधनं किम् ? धरणी-

भवति जयिनी काजौ सेनाह्वयाधरभूषणं
वहति किमहिः पुष्पं कीदृक् कुसुम्भसमुद्भवम्।
महति समरे वैरी वीर! त्वया वद किं क्षतः
कमलमुकुले भृङ्गः कीदृक् पिबन्मधु राजते॥ ४८॥
परागरञ्जितः। शृङ्खलाजातिः।
आह्वानं किं भवति हि तरोः कस्यचित् प्रश्नविज्ञाः!
प्रायः कार्य्यं किमपि न कलौ कुर्वते के परेषाम्।

अधरस्तु भवीति किमिति शेषः? वजौघसम्बोधनं किम्? हरिः वहति किमिति शेषः? मदनवैरिणा हरेण संयुगे युद्धे कः जितः? ननु भोः कः शिखण्डिनां मयूराणां कुलं तस्य ताण्डवस्य नृत्यस्य आडम्बरं तनोति विस्तारयति? ॥ ४७॥

अत्रोत्तरं पयोधरसमयः। पयः जलमिति प्रथमस्य, योध इति द्वितीयस्य, धर इति तृतीयस्य, रस इति चतुर्थस्य, स विष्णुः इति पञ्चमस्य, मयः दैत्यविशेषः त्रिपुराधिपतिरित्यर्थः इति षष्ठस्य, पयोधरसमयः वर्षाकाल इति सप्तमस्य।

भवतीति। का सेना आजौ युद्धे जयिनी भवति? अधरस्य भूषणम् आह्वय सम्बोधय? अहिः सर्पः किं वहति? कुसुम्भसमुद्भवं पुष्पं कीदृक्? हे वीर! महति समरे युद्धे त्वया वैरी शत्रुः किं क्षतः? वद। कमलमुकुले मधु पिबन् भृङ्गः भ्रमरः कीदृक् राजते? ॥ ४८॥

अत्रोत्तरं परागरञ्जितः। परा श्रेष्ठेति प्रथमस्य, रागेति द्वितीयस्य, गरं विषमिति तृतीयस्य, रञ्ज रक्तमिति चतुर्थस्य, जित इति पञ्चमस्य, परागेण कौसुमरजसा रञ्जितः भूषित इति षष्ठस्य।

आह्वानमिति। कस्यचित् तरोः आह्वानं किं भवति हि?

पूर्णं चन्द्रं वहति ननु का पृच्छति म्लानचक्षुः
केनोदन्याजनितमसमं कष्टमाप्नोति लोकः ॥ ४९ ॥

* निरापकारेण।

का सम्बुद्धिः सुभट! भवतो ब्रूहि पृच्छामि सम्यक्
प्रातः कीदृग् भवति विपिनं सम्प्रहृष्टैर्विहङ्गैः।
लोकः कस्मिन् प्रणयति मुदं का त्वदीया च जैत्री
प्रायो लोके स्थितमिह सुखं जन्तुना कीदृशेन ॥ ५० ॥

वीहारसेविना। एकान्तरितशृङ्खलाजातिः।

गोष्ठी विदग्धजनवत्यपि शोचनीया
कीदृग् भवेत्तरणिरश्मिषु का सदास्ति।

हे प्रश्नविज्ञाः! के जनाः प्रायः परेषां किमपि कार्यं न कुर्वते? ननु भोः का पूर्णं चन्द्रं वहति? म्लानचक्षुः पृच्छति? लोकः केन उदन्याजनितं तृष्णाजनितम् असमं कष्टम् आप्नोति? ॥ ४९ ॥

अत्रोत्तरं नीरापकारेण। अत्र एकान्तरिततया वर्णपरम्परया नीप कदम्ब इति प्रथमस्य, परे इति द्वितीयस्य, राका पौर्णमासीति तृतीयस्य, काण इति चतुर्थस्य, नीरस्य जलस्य अपकारेण हान्येति पञ्चमस्य।

केति। हे सुभट! भवतः सम्बुद्धिः का? ब्रूहि वद, सम्यक् पृच्छामि, प्रातः प्रभाते सम्प्रहृष्टैः विहङ्गैः पक्षिभिः विपिनं वनं कीदृक् भवति? लोकः कस्मिन् मुदं हर्षं प्रणयति प्रकाशयति? त्वदीया जैत्री जयसाधनी च का? कीदृशेन जन्तुना प्राणिना इह लोके प्रायः सुखं स्थितम्? ॥ ५० ॥

अत्रोत्तरं विहारसेविना। वीरेति प्रथमस्य, रवि कोलाहल-विशिष्टमिति द्वितीयस्य, हासे इति तृतीयस्य, सेनेति चतुर्थस्य, वीहारसेविना वीहारं बौद्धमठं सेवते इति तथोक्तेन।

गोष्ठीति। विदग्धजनवती विद्वज्जनवती अपि कीदृक् गोष्ठी

दुर्वारदर्पदलितामरनायकापि
कीदृग्व्यकारि सुरशत्रुचमूर्गुहेन ॥ ५१ ॥

तारकविरहिता ।

	क	
वि	र	हि
	ता	

कीदृक् परैरुपहतो भवति क्षितीशः
पृच्छत्यनुश्च इह किं विदितं पवित्रम् ।
विच्छिन्नपाणिचरणो जनको यदीयः
कीदृक् परैरभिहितः स पुमान् पुनः स्यात् ॥५२॥

सभा शोचनीया भवेत् ? तरणिरश्मिषु सूर्यकिरणेषु का सदा अस्ति ? दुर्वारेण दर्पेण अहङ्कारेण दलितः अमरनायकः देवेन्द्रः यया तादृशी सुरशत्रोस्तारकस्य चमूः सेना गुहेन कार्त्तिकेयेन कीदृशी अकारि कृता ? ॥ ५१ ॥

अत्रोत्तरं तारकविरहिता । कविरहितेति प्रथमाक्षरद्वय-त्यागेन प्रथमस्य, रविकरतेति शेषाक्षरद्वयत्यागेन प्रतिलोमत इति द्वितीयस्य, तारकः असुरराजस्तद्विरहितेति तृतीयस्य ।

कीदृगिति । कीदृक् क्षितीशः नृपतिः परैः शत्रुभिः उपहतः पराभूतः भवति ? अनुश्चः पृच्छति ? इह संसारे किं पवित्रं विदितम् ? यदीयः जनकः पिता विच्छिन्नपाणिचरणः, स पुमान् परैः पुनः कीदृक् अभिहितः उक्तः स्यात् ? ॥ ५२ ॥

व्यङ्गतनयः। नागपाशजातिः।

भाषाभिश्चित्रितं यत् स्यात्संस्कृतप्राकृतादिभिः।
सन्तश्चित्रन्तदिच्छन्ति संशुद्धं त्वेकभाषया॥५३॥

किं न स्यात्कीदृक्त्वं महतोऽपि च तादृशस्य जलराशेः।
दिनअरकिरणप्फंसण पडिउद्धं होइ किं गोसे॥५४॥

कमलवणम्।

मत्स्यहितमम्बु कीदृक् पृच्छति रोगी निशासु किं भाति।
कोऽनङ्गो वदति मृगः खे गम्मइ केरिसा रइणा॥५५॥

अविसामभामरेण। संस्कृतप्राकृतजातिः।

अत्रोत्तरं व्यङ्गतनयः। अत्र व्यामत्यक्षरपरित्यागेन गतनयः नीतिभ्रष्ट इति प्रथमस्य, नत इति प्रथमाक्षरद्वयत्यागेनान्त्याक्षरत्यागेन च प्रतिलोमत इति द्वितीयस्य, शेषाक्षरत्रयत्यागेन प्रतिलोमतः गव्यमिति तृतीयस्य, व्यङ्गस्य विगताङ्गस्य तनय इति चतुर्थस्य।

भाषाभिरिति। यत् काव्यमिति भावः संस्कृतप्राकृतादिभिर्भाषाभिः चित्रितं मज्जितं, सन्तः साधवः तत् चित्रम्, एकभाषया रचितं तु संशुद्धं केवलम् इच्छन्ति वदन्तीति यावत्॥५३॥

किमिति। महतोऽपि तादृशस्य जलराशेः किं वस्त्विति शेषः कीदृक्त्वं कीदृशं न स्यात्? दिनअरेति, दिनकरकिरणस्पर्शेन प्रतिबुद्धं भवति किं प्रभाते? इति संस्कृतम्॥५४॥

अत्रोत्तरं कमलवणम्। कं जलम् अलवणं लवणशून्यमिति प्रथमस्य, कमलवनमिति द्वितीयस्य।

मत्स्यमिति। कीदृक् अम्बु जलं मत्स्येभ्यः हितम्? रोगी पृच्छति? निशासु किं भाति राजते? अनङ्गः कः? मृगः वदति? खे आकाशे गम्मइ इत्यादि प्राकृतं, गम्यते कीदृशा रविणेति संस्कृतम्॥५५॥

प्रायो बिभ्यति कीदृशाद्‌रिगजाद्दन्तप्रहीणा गजाः
पृथ्वी सम्प्रति कीदृशा नृपतिना राजन्वती राजते ।
प्रायः प्रावृषि कीदृशी गिरितटी धत्ते च कः कं जले
मज्जस्सेवलिये घणच्चयदिणे जादं सरो केरिसम् ॥ ५६ ॥

सरटादवताविदवाहिरम् ।

क्षत्तं कीदृशमङ्गं दन्तभवं कं वदन्ति विद्वांसः ।
अतिलघुवाचि पदं किं केरिसु सुअणेसु होइ जणो ॥५७॥

विस्त्रन्तमणु । इति संस्कृतापभ्रंशजातिः ।

अत्रोत्तरम् अविसामभमिरेण । अवि पक्षिरहितमिति प्रथमस्य, पक्षिणां मतृस्थत्वादिति भावः । साम अमो रोगः तेन सहितः तत्सम्बुद्धौ इति द्वितीयस्य, भं नक्षत्रमिति तृतीयस्य, इः कामः इति चतुर्थस्य, एण मृग इति पञ्चमस्य, अविसामभमिरेण अविश्रामभ्रमणेनेति षष्ठस्य ।

प्राय इति । दन्तप्रहीणाः हीनदन्ताः गजाः कीदृशात् अरिगजात् शत्रुगजात् प्रायः बाहुल्येन बिभ्यति ? कीदृशा नृपतिना राजन्वती पृथ्वी सम्प्रति राजते ? प्रावृषि वर्षाकाले गिरितटी प्रायः कीदृशी भवतीति शेषः ? कः जले कं धत्ते धारयति ? मध्याह्ने इत्यादि, मध्याह्नवेलायां घनात्ययदिने जातं सरः कीदृशमिति संस्कृतम् । घनात्ययदिने शरदीत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ ५६ ॥

अत्रोत्तरं सरटादवताविदवाहिरम् । सरटात् सदन्तादिति प्रथमस्य, अवता रक्षतेति द्वितीयस्य, विदवा दावाग्निरहितेति तृतीयस्य, अहिः नागराजः अं विष्णुमिति चतुर्थस्य ।

क्षत्तमिति । क्षत्तं छिन्नम् अङ्गं कीदृशं भवतीति शेषः ? विद्वांसः कं वर्णमिति शेषः दन्तभवं दन्त्यमिति यावत् वदन्ति ? किं

किं सुखमाहुः प्रायः केशविकारश्च का हरेर्दयिता ।
कथमाभा कस्मिन्निशि को लुब्भइ वीरपुलिसाणम् ॥५८॥
शमलकम्मालम्भे ।
कस्तम्बेरमसुत इति विख्यातः पृच्छति स्फुटं हरिणः ।
अहिणवणअलीजणो असाहुं केण उज्झइ ॥ ५९ ॥
कलभएण । संस्कृतमागधिकम् ।

पदम् अतिलघुवाचि अतिलघुबोधकम् ? केरिसु इत्यादि, कीदृशः सुजनेषु भवति जन इति संस्कृतम् ॥ ५७ ॥

अत्रोत्तरं विस्सत्थमणु । विस्रम् आमगन्धि विस्रं स्यादामगन्धि यदित्यमर इति प्रथमस्य, तं तकारमिति द्वितीयस्य, अणु इति तृतीयस्य, विस्सत्थमणु इति विश्वस्तमना इति संस्कृतं चतुर्थस्य ।

किमिति । किं सुखं केशविकारश्च कमिति शेषः आहुः कथयन्ति ? हरेः विष्णोः दयिता स्त्री का ? निशि कस्मिन् आभा कथम् ? को लुब्भइ इत्यादि को रोचते वीरपुरुषाणामिति संस्कृतम् ॥ ५८ ॥

अत्रोत्तरं शमलकम्मालम्भे । शं मङ्गलमिति प्रथमस्य, अलकमिति द्वितीयस्य, मा लक्ष्मीरिति तृतीयस्य, भे नक्षत्रे अलम् अतिशयेन भा इति चतुर्थस्य, समरकर्मारम्भ इति संस्कृतं पञ्चमस्य ।

क इति । कः स्तम्बेरमस्य सुत इति विख्यातः ? हरिणः मृगः स्फुटं पृच्छति ? अहिणवेत्यादि, अभिनवनगरीजनः असाधुं केन त्यजतीति संस्कृतम् ॥ ५९ ॥

अत्रोत्तरं कलभएण । कलभः करिशावक इति प्रथमस्य, एण हरिण इति द्वितीयस्य, *करभयेनेति संस्कृतं करात् राजस्वात् भयेन असाधुं नृपतिं त्यजतीत्यर्थ इति तृतीयस्य ।

कोपारुणं किमरुणाग्रसरस्य पूर्व-
काष्ठाग्रनिष्ठिततनोरुपमानपात्रम् ।
पत्तं खणेण मरणं सअर स्स रणो
पुत्तेहि किं पविसिउण तुरङ्गमत्थम् ॥ ६० ॥

कपिलपणम् ।

कं प्रीणयन्ति जलदाः सैन्यं कीदृक् पलायते समरात् ।
धत्त शिरोधरा किं रुद्दसिरं केरिसं भोदी ॥ ६१ ॥

चातकं कातरं कम् । संस्कृतपैशाचिकम् ।

को वर्णाद्यः क्व च जलधिसुता कश्च दीर्घादिसंज्ञं
प्राहुर्बुद्धाः कमजयदसौ तार्किकैः के क्रियन्ते ।

कोपेति । कोपेन अरुणं रक्तं किं पूर्वकाष्ठा पूर्वा दिक् तस्याः अग्रे निष्ठिता तनुर्यस्य तथोक्तस्य अरुणाग्रसरस्य सूर्यस्य अग्रगा अरुणस्य सूर्यस्य अग्रसरः तस्य अनूरोः उपमानपात्रम् ? पत्तमित्यादि, प्राप्तं क्षणेन मरणं सगरस्य राज्ञः पुत्रैः किं प्रविश्य तुरङ्गमार्थ-मिति संस्कृतम् । सगरस्य राज्ञः पुत्रैः तुरङ्गमार्थम् अश्वमेधाया-श्वाहरणार्थं किं प्रविश्य मरणं प्राप्तम् ? ॥ ६० ॥

अत्रोत्तरं कपिलपणम् । कपिलपणं वानरमुखमिति प्रथमस्य, कपिलस्य मुनेः वनमिति द्वितीयस्य ।

कमिति । जलदाः मेघाः कं प्रीणयन्ति ? कीदृक् सैन्यं समरात् पलायते ? शिरोधरा ग्रीवा किं धत्ते ? रुद्दसिरमि-त्यादि, रुद्रशिरः कीदृशं भवति ? ॥ ६१ ॥

अत्रोत्तरं चातकं कातरं कम् । चातकमिति प्रथमस्य, कातरं भीतमिति द्वितीयस्य, कं शिरः इति तृतीयस्य, चातकं कातरं कं जातगङ्गातरङ्गमिति संस्कृतं चतुर्थस्य ।

क इति । वर्णानाम् आद्यः प्रथमः कः ? जलधिसुता लक्ष्मीः

आमन्त्र्यो विः कथय विदितं किं पदं हेतुवाचि
जा णच्चेउं महइ महिला सावि वोल्लेइ कीसे ॥ ६२ ॥
अए चम्मारं वादावेहि ।

शब्दः कः स्यात्पुरुषवचनं कुण्डलौ कौ स्मरारेः
कामम्भोधेर्हरिरुदहरद्वीवधः पृच्छतीदम् ।
हण्डीकुण्डी अणसि ण धरे कीस अम्हारअत्थं
ये पुच्छिल्ला स उण परिहारुत्तरं कीस देइ ॥ ६३ ॥
नाही कुम्भार । संस्कृतलौकिकमिति चित्रजातिः ।

क च कुत्र तिष्ठतीत्यर्थः ? बुधाः कं दीर्घादिसंज्ञं प्राहुः ? असौ बुध इति शेषः कम् अजयत् ? तार्किकैः के क्रियन्ते ? विः पक्षी आमन्त्र्यः सम्बोधनीयः ? किं पदं हेतुवाचि हेतुबोधकं विदितं प्रसिद्धं कथय ? जा णच्चेउमित्यादि, या नर्त्तितुम् इच्छति महिला सापि जल्पति कथमिति संस्कृतम् । सा महिला स्त्री नर्त्तितुम् इच्छति आगच्छति सा अपि निश्चितं कथं जल्पति ? ॥ ६२ ॥

अत्रोत्तरम् अए चम्मारं वादावेहि । अः अकार इति प्रथमस्य, ए अशब्दो विष्णुवाचकः तस्मिन्निति द्वितीयस्य, चं चकारमिति तृतीयस्य, मारं कन्दर्पमिति चतुर्थस्य, वादा इति पञ्चमस्य, वे पक्षिन्निति षष्ठस्य, हि इति सप्तमस्य, अए चम्मारं वादावेहि अये चर्म्मारं वादयेति संस्कृतम् । अये इति सम्बोधनं चर्म्मारं मृदङ्गं वादय इति अष्टमस्य ।

शब्द इति । कः शब्दः पुरुषवचनः पुंवाचकः स्यात् ? स्मरारेः हरस्य कुण्डलौ कौ ? हरिः अम्भोधेः समुद्रात् काम् उदहरत् उद्दधार ? वीवधः भारविशेषः इदं पृच्छति ? हण्डीत्यादि, हण्डिकाकुण्डिकाः आनयसि न धर ! कथमस्मदर्थं यं पृच्छेत् स पुनः प्रत्युत्तरं कीदृक् ददातीति संस्कृतम् । अस्मदर्थं हण्डिका-

को निवसइ स्वच्छन्दं सुन्दरि! गिरिगहणकुञ्जमज्झम्मि।
सह अज्जुणेण योद्धुं सिहिगमणो केरिसो होइ॥ ६४॥

सरहससवराहवग्गो।

का हरइ मणं पइणो गुणगणजीवणसलाहणिज्जस्स।
कश्र चडचडेति सद्दा हुआसना केरिसा होन्ति॥ ६५॥

सरिसवङ्हआ। इति शुद्धप्राकृतम्।

कण्डिकाः छाड़िकाड़ इति भाषा। कथं न आनयसि? घर इति सम्बोधनं हे घर तदाऽन्यपुरुषेत्यर्थः। इति यं पृच्छेत् स जनः पुनः प्रत्युत्तरं कीदृक् ददाति?॥ ६३॥

अत्रोत्तरं नाहो कुम्भार। ना पुमानिति प्रथमस्य, अहो भुजङ्गो इति द्वितीयस्य, कं पृथिवीमिति तृतीयस्य, भार इति चतुर्थस्य, नाहो कुम्भार नास्ति कुम्भार इति संस्कृतम्। कुम्भकारो नास्तीति कथम् आनयामीति प्रत्युत्तरम्।

को इति।—

को निवसति स्वच्छन्दं सुन्दरि! गिरिगहनकुञ्ज- मध्ये।
सह अर्जुनेन योद्धुं शिखिगमनः कीदृशो भवतीति संस्कृतम्॥

अस्यार्थः, हे सुन्दरि! कः गिरेः पर्वतस्य यत् गहनं निविड़ं कुञ्जं तस्य मध्ये स्वच्छन्दं निवसति? शिखी मयूरः तेन गमनं यस्य सः कार्त्तिकेय इत्यर्थः अर्जुनेन सह योद्धुं कीदृशो भवति?॥ ६४॥

अत्रोत्तरं सरहससवराहवग्गो। शरभशशवराहवर्ग इति संस्कृतम्। सरभाः अष्टापदमृगविशेषाः शशाः प्रसिद्धाः वराहाः शूकराः तेषां वर्गः समूह इति प्रथमस्य, द्वितीये सरभसशवराहवग इति संस्कृतम्। सरभसाः सवेगाः ये शवराः किराताः तैः सह आहवे युद्धे गच्छतीति तथोक्तः।

केति। का हरति मनः पत्युर्गुणगणयौवनश्लाघनीयस्य।
कथय चटचटेति शब्दा हुताशनाः कीदृशा भवन्तीति संस्कृतम्।

पाणिगाहणणिअंसणु सोहइ केहिं मण्डिअम् ।
साहसुवइ वीर ! पइणोरिउवलं केहिं खण्डिअम् ॥ ६६ ॥
समरङ्गणेहिम् ।

रसिअइ केण उच्चाड़णु किज्जइ
जुअइमाणसु केण उविज्जइ ।
तिसिअ लोअ खणु केण सुहिणाइ
एहु पहु मम भुअणे गिग्धद ॥ ६७ ॥
णीरसराएण । गूढापभ्रंशम् ।

का स्त्री गुणगणयौवनैः स्लाघनीयस्य प्रशंसनीयस्य पत्युः स्वामिनः मनः हरति ? चटत् चटत् इति शब्दो येषां तथाभूताः हुताशनाः अग्नयः कीदृशाः भवन्ति ? ॥ ६५ ॥

अत्रोत्तरं सरिसवहुआ सदृशवधूः सर्षपवहुआश्चेत्यर्थः । आद्ये सदृशी अनुरूपा वधूः । द्वितीये सर्षपाहुतियुता इत्यर्थः ।

पाणीति । पाणिग्रहणनिवसनं शोभते कैर्मण्डितम् ।
साहसवदपि वीर ! प्रतिरिपुबलं कथं खण्डितमिति संस्कृतम् ॥

पाणिग्रहणस्य विवाहस्य निवसनं वस्त्रं कैः मण्डितं रञ्जितं शोभते ? हे वीर ! साहसवदपि साहससम्पन्नमपि प्रतिरिपुबलं शत्रुसैन्यं कथं खण्डितं पराभूतं त्वयेति शेषः ॥ ६६ ॥

अत्रोत्तरं समरङ्गणेहिम् समरञ्जनैरिति समराङ्गणैरिति च संस्कृतम् । समैः अनुरूपैः रञ्जनैः रागकरणैरिति प्रथमस्य, समराङ्गणैः युद्धव्यापारैरिति द्वितीयस्य ।

रसिअइ इति, रसिकाणां केन उच्चाटनं क्रियते
युवतिमानसं केन उद्विज्यते ।
तृषितो लोकः क्षणं केन सुखीक्रियते ।
एष प्रश्नो मम भुवने केन गायते ॥ इति संस्कृतम् ॥ ६७॥

सुअलो मेहं पुच्छइ पुच्छइ मेहोवि तं तहा सुअलम् ।
केण हआ सअलसुआ केण जणो विसइ पाआलम् ॥६८॥

बलाहकविलेण ।

धवलुज्जलेहिं केहि सोहइ धलणी मसाणदेसस्स ।
णिलअस्स रक्कवणाला केहिं पलिवेटिआ होन्ति ॥६९॥

णलकलंकेहिम् । शुद्धमागधिकम् ।

सुगमम् । अत्रोत्तरं णीरसराएण । नीरसरागेणेति संस्कृतम् । नीरसः रसशून्यः यः रागः स्वरविशेषः तेनेति प्रथमस्य, नीरसे रसानभिज्ञे पुंसीति शेषः यः रागः प्रणयः अज्ञानजनित इति भावः तेन इति द्वितीयस्य, नीरे नीरदाने यः सरागः यत्नवान् तेन इति तृतीयस्य, निर्गतो रसो यस्मात् तादृशो यो रागः स्वरः तेनेति चतुर्थस्य ।

सुअलो इति, शूकरो मेघं पृच्छति पृच्छति मेघोऽपि तं तथा शूकरम् ।
केन हताः सगरसुताः केन जनो विशति पातालम् ॥
इति संस्कृतम् ॥६८॥

शूकरः मेघं पृच्छति सगरयुताः केन हताः दग्धा इत्यर्थः ? मेघोऽपि तं शूकरं पृच्छति जनः केन पातालं विशति ?

अत्रोत्तरं बलाहकविलेण । हे वराह ! कपिलेन मुनिनेति प्रथमस्य, हे बलाहक मेघ ! बिलेन भूविवरेणेति द्वितीयस्य ।

धवलु इति, धवलोज्ज्वलैः कैः शोभते धरणी श्मशानदेशस्य ।
निरयस्य रक्षपालाः कैः परिवेष्टिता भवन्ति ॥
इति संस्कृतम् ॥६९॥

अत्रोत्तरं णलकलंकेहिम् । नरकरङ्कैः नराणां करङ्कैरस्थिभिरिति प्रथमस्य, नरकस्य रङ्कैः अधमैः अतिनारकिभिरित्यर्थ इति द्वितीयस्य ।

पेरी पुच्छइ ककणे रोचइ कसणो घणो केहिम् ।
सजाइ ण केहिं समत्थन्ति सञ्च णिहितं कताइम्पि ।७०॥
अहितपरकेहिम् ।
पत्तूण किं भडअणो णिजदेहदाणं
अद्दासणं भचति जम्भणिसूअणस्य ।
भोत्तूण घोरतरदुक्खसदाइ पावा
मोहंधआरगहणं लप किं लहन्ति ॥ ७१ ॥
विसमरणम् । शुद्धपैशाचिकम् ।

पेरीति, वैरी पृच्छति गगने रोचते कृष्णो घनः कथम् ।
कल्यानि न कैः समर्थ्यन्ते निहितं कृतान्यपीति संस्कृतम् ।

वैरी शत्रुः पृच्छति ? कृष्णः श्यामो घनः मेघः गगने आकाशे कथं रोचते राजते ? कृतानि अपि कल्यानि कार्य्याणि सामाटोनि कैः जनैः न समर्थ्यन्ते न दृढीक्रियन्ते न समाप्यन्ते इत्यर्थः भक्त-भयादिति भावः ॥ ७० ॥

अत्रोत्तरम् अहितपरकेहिम् । अहितपक्षिभिरिति संस्कृतम् । हे अहित शत्रो इति प्रथमस्य, पक्षिभिर्वलाकाभिरिति भाव इति द्वितीयस्य, अहितपक्षिभिः शत्रुपक्षिभिरिति तृतीयस्य ।

पत्तूणेति ।——

प्राप्याथ किं भटजनो निजदेहदानादद्वासनं भजति जम्भनिषूदनस्य ।
भुक्त्वा च घोरतरदुःखशतानि पापा मोहान्धकारगहनं वद किं लभन्ते ॥
इति संस्कृतम् ।

भटजनः वीरजनः किं प्राप्य निजस्य आत्मनः देहस्य दानात् समरे परित्यागादिति भावः जम्भनिषूदनस्य इन्द्रस्य अर्द्धासनं भजति ? पापाश्च घोरतरदुःखशतानि भुक्त्वा किं मोहान्धकारगहनं लभन्ते ? वद । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

जा णी जाणइ णिद्दे विब्भलि
सा किस वुच्चइ वोल्ल रे सम्भरि ।
जो तिलसरीसव पीडयि घाणी
कीस भणीज्जइ सोवि जाणी ॥ ७२ ॥

सुतेल्ली । शुद्धलौकिकमिति संशुद्धजातिः ।
एतावतापि दिङ्मात्रं प्रश्नानां दर्शितं मया ।
येन येन हि माद्यन्ति तद्विदस्तत्तदूह्यताम् ॥ ७३ ॥

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने
तृतीयः परिच्छेदः ।

अत्रोत्तरं विसमरणम् । विषमरणमिति संस्कृतम् । विषमं घोरं रणमिति प्रथमस्य, विषेण विषभक्षणेन मरणम् आत्महत्यामिति यावदिति द्वितीयस्य ।

जाणी इत्यादि ।——

या न जानाति निद्राविह्वला सा कीदृशी उच्यते वद रे सखि ।
यस्तिलान् सर्षपांश्च पीड़यति घान्या कीदृक् भण्यते सोऽपि ज्ञानी ॥
इति संस्कृतम् ।

या स्त्री निद्रया विह्वला न किमपीति शेषः जानाति, सा कीदृशी उच्यते ? रे सखि ! वद । यः तिलान् सर्षपांश्च घान्या घानीयन्त्रेण पीड़यति तैलनिष्कासनार्थं पेषयति, सोऽपि ज्ञानी विज्ञो कीदृक् उच्यते ? ॥ ७२ ॥

अत्रोत्तरं सुतेल्ली । सुप्तोत्थितेति सुतैलीति च संस्कृतम् । सुप्तोत्थितेति प्रथमस्य, सुतैलीति द्वितीयस्य, भूरस्याश्रिकस्तैलीति शेषः ।

एतावतेति । एतावतापि उदाहरणेनेति शेषः मया प्रश्नानां

व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् ।
यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥ १ ॥
सा द्विधार्थी च शाब्दी च विख्याता शब्दशासने ।
आर्थी स्यादर्थविज्ञानाच्छाब्दी शब्दविभागतः ॥ २ ॥
तरुण्यालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।
गुरूणां सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥ ३ ॥
पानीयकुम्भः ।

दिङ्मात्रं प्रदर्शनमात्रं दर्शितं, तद्विदः तदभिज्ञा जनाः येन येन प्रश्नेनेति शेषः मान्यन्ति जृम्भन्ति, तत्तत् ऊह्यतां प्रदर्श्यतामित्यर्थः ।

इति तृतीयः परिच्छेदः ।

व्यक्तीकृत्येति । यत्र स्वरूपार्थस्य स्वाभिधेयार्थस्य गोपनात् कमपि अर्थं व्यक्तीकृत्य प्रकाश्य बाह्यान्तरौ वाच्यव्यङ्ग्यौ अर्थौ कथ्येते प्रकाश्येते सा प्रहेलिका । अनुष्टुब्वृत्तम् ॥ १ ॥

सेति । सा प्रहेलिका शब्दशासने शब्दशास्त्रे आर्थी अर्थवशगा च शाब्दी शब्दगम्या चेति द्विधा द्विविधा भवति । तत्र अर्थस्य विज्ञानात् विशेषेण पर्यालोचनात् आर्थी, शब्दविभागतः शब्दभागवशादिति भावः शाब्दी स्यात् ॥ २ ॥

उदाहरति तरुण्येति । तरुण्या युवत्या कण्ठे आलिङ्गितः आश्लिष्टः नितम्बस्थलं कटिदेशमिति भावः आश्रितः सन्निविष्ट इत्यर्थः कः गुरूणां श्वशुरादीनां सन्निधानेऽपि मुहुः मुहुः पुनः पुनः कूजति अव्यक्तं स्वनतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्रोत्तरं पानीयकुम्भः । अत्र स्वरूपार्थस्यैतस्य गोपनं कान्तालिङ्गनरूपप्रकाशनञ्चेति अर्थद्वयप्रकाशनात् आर्थी प्रहेलिकेति बोद्धव्यम् ।

आपाण्डु पीनकठिनं वर्त्तुलं सुमनोहरम् ।
करैराक्रम्यतेऽत्यर्थं किं हृष्टैरपि सस्पृहम् ॥ ४ ॥

पक्वबिल्वफलम् । इत्यार्थी जातिः ।

दुर्वारवीर्य्ये ! सरुषि त्वयि का प्रसुप्ता
श्यामा सपत्नहृदये सुपयोधरा च ।
तुष्टे पुनः प्रमतमत्तसरोजसूर्य्ये
सैवाद्यवर्णरहिता वद नाम का स्यात् ॥ ५ ॥

मस्त्री ।

आपाण्ड्विति । आपाण्डु, पाण्डुवर्णं पीनकठिनं [illegible] वर्त्तुलं गोलं सुमनोहरं किं वस्त्विति शेषः हृष्टैरपि [illegible] वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । सस्पृहं करैः हस्तैः [illegible] सादरं स्पृश्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अत्रोत्तरं पक्वबिल्वफलम् । अत्र कामिनी[illegible] टनमिति आर्थी प्रहेलिका ।

दुर्वारेति । हे दुर्वारवीर्य्य ! दुरपनेयपराक्रम ! [illegible] सक्रोधे सति सपत्नानां शत्रूणां हृदये का सुप्ता [illegible] रूपं शत्रुरुधिरमिति भावः तत् एवेति धरा [illegible] अथच सुस्त्री श्यामा कृष्णवर्णा अथच, भीते [illegible] च सुवर्णीतवा । मतकाञ्चनवर्णाभा वा श्यामा [illegible] कस्तूरी प्रसुप्ता ? पुनः किन्तु तुष्टे अतएव [illegible] सरोजानि [illegible] तेषां सूर्य्ये त्वयीति [illegible] रहिता स्यात् ? वद ॥ ५ ॥

अत्रोत्तरं मस्त्री । कुरिकैत्यर्थः । आद्यवर्णराहित्ये स्त्री । अत्र शब्दस्य विभागात् अर्थान्तरद्योतनमिति शाब्दी जातिः ।

सदारिमध्यापि न वैरयुक्ता
नितान्तरक्तापि सितैव नित्यम् ।
यथोक्तवादिन्यपि नैव दूतिका
का नाम कान्तेति निवेदयाशु ॥ ६ ॥

सारिका । शाब्दी जातिः ।

नीरसओ उण सो बहुगुणवन्तउ
भमइ निरन्तरु णीच्चल होन्तउ ।
तरु गिज्जइ ण उण फलुपत्तु ससु
यो परिआणइ पावइ सोवि जसु ॥ ७ ॥

गुणरुक्क ।

सदेति । हे कान्त ! सदा अरिमध्यापि शत्रुमध्यगतापि न वैरयुक्ता न शत्रुभावान्विता, नितान्तरक्तापि अत्यनुरागवती अपि नित्यं सितैव शुभ्रवर्णैव यथोक्तवादिनी अपि दूतिका नैव, का नाम इति आशु शीघ्रं निवेदय ? ॥ ६ ॥

अत्रोत्तरं सारिका । अत्र शाब्दप्रहेलिकाकथनमयुक्तं शब्द-विभागराहित्यादिति आर्थीत्वमेवेति सुधीभिर्भाव्यम् ।

नीरसेति ।——

नीरसकः पुनः स बहुगुणवान् भ्रमति निरन्तरं निश्चलो भवन् ।
तरुर्गीयते न पुनः फलपत्रे स्तो यः परिजानाति प्राप्नोति सोऽपि यशः ।

इति संस्कृतम् ।

नीरसकः कठिनः बहुगुणवान् निश्चलो भवन् एकत्र तिष्ठन्नित्यर्थः भ्रमति, स न पुनः तरुः वृक्षः गीयते कथ्यते, यतः तस्य फलपत्रे न स्तः न भवतः, यः एतत् परिजानाति बुध्यते सः यशः प्राप्नोति अपि लभते एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रोत्तरं गुणरुक्क इति । गुणवृक्षः मास्तुल इति भाषा । स हि काष्ठमयत्वात् कठिनः, बहुरज्जुयुक्तत्वात् बहुगुणवान् जलयानोपरि-निविष्टः सततं भ्रमतीति बोध्यम् ।

घरि घरि चलइ सअलपिआरी
जीवन्ति होइ वेरआरी ।
खण बन्धइ खण मुच्चइ
खण एकल्ली तह जाणह जइ जाइ ण पेल्ली ॥ ८ ॥
पाशकसारी । इति प्रहेलिकाजातिः ।

कालसारादिकं हृद्यमजमारादि गूढकम् ।
विदग्धा दुर्विदग्धानां कुर्वते दर्पशान्तये ॥ ९ ॥

घरीति । गृहे गृहे चलति सकलप्रीता
जीवन्ती भवति वैरकरी ।
क्षणेन बध्यते क्षणेन मुच्यते
क्षणेनैकाकिनी तथा जानीथ यदि या न पत्नी ॥

इति संस्कृतम् ॥

गृहे गृहे प्रतिगृहं या चलति तिष्ठति, सकलप्रीता सर्व एव जनः यामाद्रियते इति भावः जीवन्ती अमृता वैरकरी विरोधकारिणी अपरनाशिनीति यावत् भवति, क्षणेन बध्यते बद्धा तिष्ठतीति भावः क्षणेन मुच्यते बन्धनात् विक्षीयते, क्षणेन एकाकिनी तिष्ठतीति शेषः या न पत्नी न नारी, यदि तथा जानीथ यूयमिति शेषः तदा वद इति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥

अत्रोत्तरं पाशकसारी पाशगुटिका । सा हि गृहे गृहे क्रीड़ार्थं व्यवह्रियते, सर्वप्रीता च जीवन्ती कदापि अपरगुटिकां हन्ति, कदापि अपरगुटिकया बध्यते, कदाचित् ततो निःसरति, कदाचिच्च एकाकिनी तिष्ठतीति बोध्यम् ।

कालेति । विदग्धाः निपुणाः जनाः दुर्विदग्धानाम् अज्ञानां दर्पशान्तये अहङ्कारापनयाय हृद्यं मनोहरं सुधियामिति शेषः कालसारादिकम् कालस सारस तौ आदौ यत्र तत्, आदिशब्देन रागद्वेषादयो गृह्यन्ते । अजमारादि अजस मारस तौ अजमारौ

अनुनेतुं मानिन्या दयितश्चरणे सरागचरणायाः ।
यावत् पतितः स तया तत्क्षणमवधीरितः कस्मात् ॥१०॥

रजस्वला यतः ।

अवलोक्य स्तनौ वध्वा गुञ्जाफलविभूषितौ ।
निःश्वस्य रोदितुं लग्ना कुतो व्याधकुटुम्बिनी ॥११॥

असारस्तनयो यतः । कालसारजातिः ।

दरं दिवु चूअमउलं पिच्छिअ सहिआरा विरहिणीं सहियम् ।
णमिओ कंकेल्लितरु चूओ चलणाहओ कुट्टो ॥ १२ ॥

शम्भुमन्मथौ तौ आटौ यत्र तत्, गूढकं गुप्तं वस्त्विति शेषः कुर्वते रचयन्ति वस्तुविशेषमिति शेषः ॥ ९ ॥

अनुनेतुमिति । दयितः कान्तः अनुनेतुं कोपं शमयितुं सरागचरणायाः लाक्षारक्तचरणायाः मानिन्याः चरणे यावत् पतितः, तावत् स दयितः तया कान्तया तत्क्षणं कस्मात् अवधीरितः अवज्ञातः ? ॥ १० ॥

अत्रोत्तरं रजस्वला यतः । यतः सा रजस्वला ऋतुमतीत्यर्थः । ऋतुमतीं मां मा स्पृशेति ऋतुकालरूपहृद्यवस्तु द्योत्यते ।

अवलोक्येति । वध्वाः स्तनौ गुञ्जाफलविभूषितौ अवलोक्य व्याधकुटुम्बिनी व्याधगृहिणी निःश्वस्य कुतः कस्मात् रोदितुं लग्ना प्रवृत्ता ? ॥ ११ ॥

अत्रोत्तरम् असारस्तनयो यत इति । यतः तनयः पुत्रः असारः असमर्थ इत्यर्थः पुत्रस्य गजादिहननेन तन्मुक्ताफलाहरणाशक्तेः गुञ्जाफलेन तरुणी मम वधूः कुचावलङ्करोतीति दुःखं रोदनहेतुरिति असारस्याहृद्यत्वं सारस्य च हृद्यत्वमिति द्योत्यते ।

दरेति । दरं दृष्ट्वा चूतमुकुलं प्रेक्ष्य सखीभिर्विरहिणीं सखीम् । नमितः कङ्केलितरुश्चूतश्चरणाहतः कथमिति संस्कृतम् ॥ १२ ॥

पिच्छन्तमणिमिसच्छ पिच्छिअ बहुआए झत्ति भिक्खचरम् ।
दंसिअ कआइ सीसे किदे दो जाइकुसुमाइ ॥ १३ ॥

इति कालसारादिहृद्यजातिः ।

रविसुतकृतगोकर्णः श्रुतिविषयगुणाम्बरो वनात्मधरः ।
नरकारिरा जगदखिलांश्चिरमव्यादसमरुक्पाणिः ॥ १४ ॥

सर्वाभिः दरम् ईषत् चूतस्य आम्रस्य मुकुलं दृष्ट्वा विरहिणीं सखीं प्रेक्ष्य कङ्केलितरुः अशोकः नमितः प्रणामेनादृतः चूतः आम्रतरुः चरणेन आहतः कथम् ?

अत्रोत्तरं सहृदयगम्यं रागद्वेषरूपं बोध्यं तथाहि अशोक-कुसुमोद्गमे अस्याः कान्तः समेष्यतीति स्थितेस्तं प्रति प्रणतिरिति रागः, चूतमुकुलस्य अत्युद्दीपकत्वात् तं प्रति द्वेष इति भावः ।

पिच्छन्तमिति ।——

प्रेक्षन्तमनिमिषाक्षं प्रेक्ष्य वधूकया झटिति भिक्षाचरम् ।
दर्शयित्वा कया च शीर्षे कृते द्वे जातीकुसुमे ॥ इति संस्कृतम् ॥१३

कयाचित् वधूकया नार्या अनिमिषाक्षं निर्निमेषनयनं यथा तथा प्रेक्षन्तम् अवलोकयन्तं भिक्षाचरं भिक्षुकं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा झटिति शीघ्रं द्वे जातीकुसुमे दर्शयित्वा शीर्षे शिरसि कृते । अत्र जातीकुसुम-योरुन्नतरस्थाने निवेशनात् मम भर्तृपितृकुले अतिमहती उज्ज्वले च तस्मान्नाहं त्वद्योग्या, त्वं कथं मां कामयसे इति भावः सूचितः । तदत्रापि स्वकुलयो रागः भिक्षुके द्वेषश्चेति रागद्वेषौ द्योत्येते ।

रवीति । रविसुतेन तदाख्येन अथवा रवेः कस्यचित् महा-पुरुषस्य सुतेन पुत्रेण कृतः संस्थापितः गोकर्णः तदाख्यस्थानं यस्य तल्लोकः गोकर्णतीर्थाश्रित इत्यर्थः श्रुतेर्विषयः शब्दः गुणः यस्य तत् श्रुतिविषयगुणमाकाशम् अम्बरं वसनं यस्य तथाभूतः दिगम्बर इति यावत् वनं जलम् आत्मा स्वरूपं यस्याः सा वनात्मा गङ्गा तस्याः धरः गङ्गाधर इत्यर्थः नरकशिराः नरकपालधारीत्यर्थः

कुभ्रेनसूप्रीनयनाग्न्यग्रामदग्धोन्मदा दर्दु रहर्षकाले ।
स्वजन्मभच्चप्रियभोजनाय नृत्यन्ति भीमानुजगोजभाजः ॥१५

इत्यक्षमारादिगूढजातिः ।

वाताच्छीतिररिभ्रोऽरं वो हरतान्महासुरीदयितः ।
वीड्व्राड्यानीका वार्वाहाभोऽसमस्थाना: ॥ १६ ॥

इति पदगूढजातिः ।

नास्ति समः यस्याः सा असमा अतुल्या विषमेत्यर्थः या रुक् रोगः शूलमित्यर्थः सा पाणौ यस्य तथोक्तः·शूलधर इति यावत् शम्भुः अखिलं समस्तं जगत् चिरम् अव्यात् रचतु ॥ १४ ॥

अत्र अजः न जायते इत्यजः शम्भुः गूढ़ः दुर्बोधत्वादिति भावः ।

कुभ्रेनेति । दर्दु राणां भेकानां, भेके मण्डूकदर्दु राविल्यमरः । हर्षकाले वर्षाकाले इत्यर्थः भीमानुजः अर्जुनः स चासौ गोजः भूरुहश्चेति भीमानुजगोजः अर्जुनवृक्ष इत्यर्थः तं भजन्ते आश्रयन्तीति तथोक्ताः स्वेभ्यः जन्म येषां ते स्वजन्मानः स्वापत्यानि तेषां भच्चाः भच्चकाः, सर्पा इत्यर्थः प्रियाणि भोजनानि येषां ते मयूरा इत्यर्थः कुं पृथिवीं धरन्तीति कुभ्राः पर्वताः तेषाम् इनः स्वामी हिमालय इत्यर्थः तस्मात् सूः उत्पत्तिर्यस्याः सा पार्वतीत्यर्थः तस्यां प्रीणातीति तथोक्तः कुभ्रेनसूप्रीः शम्भुरित्यर्थः तस्य नयने नेत्रे तृतीये इति भावः यः अग्न्यग्राः अग्निः तेन दग्धः भस्मीकृतः मदनः इत्यर्थः तेन उन्मादः उल्लासः येषां तादृशाः सन्तः नृत्यन्ति । अत्र मारवर्षामयूरार्जुनवृक्षाणां नामानि गोपितानीति मारादि गूढ़ बोध्यम् ॥ १५ ॥

वातेति । वातं वायुम् अत्तीति वातात् पन्नगः शेषनाग इत्यर्थः शीतिः शयनं यस्य तथोक्तः अरिभ्रः चक्रधरः विशिष्टा या ईड़ा स्तुतिः तस्यां व्रजति गच्छतीति वीड्व्राट् विशेषेण स्तुत्यः यानं

दयावान् प्रयतः शुद्धः प्रबुद्धः कमलेक्षणः ।
पापापहस्त्रिभुवनं बुद्धः पायादपायतः ॥ १७ ॥
न सज्जति क्वचिद्दोषे प्रीणाति जगतां मनः ।
य एकः स परं श्रीमांश्चिरं जयति सज्जनः ॥ १८ ॥

इति पादगूढजातिः ।

दृष्टस्त्वया सखि ! ब्रूहि रोदयित्वा गतोऽद्य माम् ।
भद्रे ! कल्याणिनी भूयाः प्राचीं पश्य विनिर्म्मलाम् ॥ १९ ॥

वाहनम् खोक्षः पक्षिविशेषः गरुड़ इत्यर्थः यस्य तथाभूतः वार्वाहाभः नवनीरदनिभः खात्मानाः छिन्नशकटः महासुरो महादेवो या ई लक्ष्मीस्तस्याः दयितः कान्तः विष्णुरित्यर्थः वः युष्माकम् अशम् अशुभम् अरं शीघ्रं हरतात् हरतु । अत्र पदानि गूढ़ानि ॥ १६ ॥

दयावानिति । दयावान् दयालुः प्रयतः संयतेन्द्रियः शुद्धः पूतात्मा । प्रबुद्धः प्रकृष्टज्ञानः कमलेक्षणः पद्मचक्षुरित्यर्थः पापापहः पापनाशकः बुद्धः शौद्धोदनिः त्रिभुवनम् अपायतः नाशात् पायात् रक्षतु । अत्र बुद्धः पायादपायत इति चतुर्थपादः पूर्वेषु त्रिषु पादेषु गूढ़ोऽस्तीति पादगूढ़ा जातिरिति बोध्यम् ॥ १७ ॥

नेति । यत्र एकः क्वचिदपि दोषे न सज्जति, जगतः मनः प्रीणाति आनन्दयति, स श्रीमान् सज्जनः परं केवलं चिरं जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अत्रापि चिर जयति सज्जन इति चतुर्थपादाक्षराणि पूर्वेषु त्रिषु पादेषु गोपितानीति पादगूढ़त्वम् ॥ १८ ॥

दृष्ट इति । हे सखि ! अद्य मां रोदयित्वा गतः स मे कान्त इति शेषः त्वया दृष्टः, ब्रूहि वद इदानीं किं करोमीति शेषः । हे भद्रे ! साध्वि ! कल्याणिनी स्वस्थचित्ता भूयाः भव प्राचीं पूर्वां दिशं विनिर्मलां विकसितां पश्य अवलोकय । नायिकायास्तत्सख्याश्च उक्तिप्रत्युक्ती । अत्र यथा प्राची स्वभर्त्तुः सूर्य्यस्यागमने रात्रौ

दाहिणपवणुविग्गा संमीलइ लोअणाइ पहिअवह ।
णिउणसही अङ्गुलीए कणविवरे ठक्केइठ ॥ २० ॥

अर्थगूढजातिः ।

स्तुतिनिन्दा तदर्थत्वाद् द्व्यर्थमर्थद्वयोदयात् ।
निह्नवात् कथितस्यापि शब्दव्याजादपह्नुतिः ॥ २१ ॥
बहुदोषो गुणध्वंसी गोहन्ता जनपीड़कः ।
करोतु विरथो लोकमस्तमाप्तमहोदयम् ॥ २२ ॥

विष्णोः स्तुतिनिन्दे ।

विरहिणी सती प्रातस्तदुदयेन पुनर्विकाशमवाप्नोति तथा त्वमपि पुनः स्वकान्तागमे सुखमाप्स्यतीति भावार्थस्य गूढत्वमिति बोध्यम् ॥१९॥

दाक्षिणेति ।——

दक्षिणपवनोद्विग्ना सम्मीलयति लोचने पथिकवधूः ।
निपुणसखी अङ्गुल्या कर्णविवरं ठक्कयति ॥ इति संस्कृतम् ॥२०॥

काचित् पथिकवधूः विरहिणीत्यर्थः दक्षिणपवनेन मलयसमीरणेन उद्विग्ना व्याकुलिता सती लोचने नेत्रे सम्मीलयति तस्याश्च निपुणा सुविज्ञा सखी अङ्गुल्या कर्णविवरं कर्णच्छिद्रं ठक्कयति मुद्रयति आच्छादयतीत्यर्थः । अत्र नायिकाया नेत्रनिमीलनात् मरणाशङ्कया कर्णविवरात् प्राणवायुविनिर्गमनिवारणार्थं तत्सख्या कर्णविवररोधः कृत इति भावार्थस्य गूढत्वं सुधीभिर्विभाव्यम् ॥ २० ॥

स्तुतीति । स्तुतिश्च निन्दा च यत्र सा स्तुतिनिन्दा नाम जातिः तदर्थत्वात् स्तुतिनिन्दापरत्वात् ज्ञेयेति शेषः अर्थद्वयोपादानात् उभयार्थप्रकाशनात् द्व्यर्थं तदाख्यं जातिरिति भावः कथितस्यापि शब्दव्याजात् शब्दच्छलात् निह्नवात् गोपनात् अपह्नुतिर्नाम जातिर्ज्ञेयेति शेषः ॥ २१ ॥

बहुदोष इति । बहवः दोषाः यस्य स बहुदोषः अथच बहवः दोषः भुजाः यस्य सः बहुबाहुरित्यर्थः, तथाच भगवद्गीतायामर्जुन-

सततमहितजनवत्सलबहुभयपापक्रियापरिभ्रष्टः ।
इह कलिकाले कुपतिर्जगतस्त्वं परमदुःखकरः ॥२३॥

राज्ञः स्तुतिनिन्दे । इति स्तुतिनिन्दाजातिः ।

प्रसन्नवदनः श्रीमानयं लब्धगुणोदयः ।
करप्रचारसुभगो राजा नन्दयति प्रजाः ॥ २४ ॥

चन्द्रभूपतौ ।

वाक्यम् । तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्त्ते इति । गुणध्वंसी गुणनाशकः अथच त्रिगुणातीतः । गोहन्ता गोवधकारी अथच गां पृथ्वीं हन्ति गच्छति अवतारक्रूपेणेति भावः तथोक्तः भूभारहरणार्थमवतारं गच्छन्नित्यर्थः, जनानां पीडकः अथच पापिनां दण्डयितेत्यर्थः जनार्दन इति यावत्, विरथः रथशून्यः अथ च विः पक्षी गरुड इति यावत् रथो यस्य तथाभूतः हरिरिति यावत्, लोकं जगत् अस्तमाप्तः विनष्टः महान् उदयो यस्य तादृशम् अथच अदयं लोकं दुर्जनमित्यर्थः अस्तं प्राप्तविनाशं करोतु आप्तमहः लब्धोत्सव इति कर्त्तृविशेषणमस्मिन् पक्षे वेदितव्यम् ॥ २२ ॥

सततमिति । इह अस्मिन् कलिकाले सततं महितजनानां पूज्यजनानां वत्सलः प्रियः बहूनि भयानि यस्यां तथाभूता या पापक्रिया पापकार्य्यं तस्याः परिभ्रष्टः विहीनः कुपतिः पृथिवीपतिस्त्वं जगतः परं केवलं अदुःखकरः सुखकरः । अथच सततम् अहितजनानां दुर्जनानां वत्सलः बहुभयः पापक्रियया भयङ्करपापानुष्ठानेन परिभ्रष्टः सदाचारादिति भावः कुपतिः कुत्सितप्रभुः त्वं जगतः परमं यत् दुःखं तस्य करः कर्त्ता ॥ २३ ॥

प्रसन्नेति । प्रसन्नं वदनं यस्य तथोक्तः श्रीमान् लक्ष्मीमान् शोभनश्च लब्धः गुणानाम् उदयः अन्यत्र लब्धगुणः प्राप्तोत्कर्षः उदयो यस्य तथोक्तः करस्य राजभागधेयस्य प्रचारे प्रकटने सुभगः आक्लेशकर इति यावत् अन्यत्र कराणां किरणानां प्रचारेण

विनायकाहितप्रीतिर्देवो गङ्गां बभार यः ।
सर्वदो माधवः स त्वामव्यादव्यर्थविक्रमः ॥ २५ ॥

शङ्करवासुदेवौ । द्व्यर्थजातिः ।

शीत्कारं जनयति व्रणयत्यधरं तनोति रोमाञ्चम् ।
नागरिकः किमु मिलितो नहि नहि सखि ! हैमनः पवनः॥२६

रुचिरस्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।
तत्किं तरुणी नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥२७॥

अपह्नुतिजातिः ।

विकाशेन सुभगः मनोहरः राजा चन्द्रश्च प्रजाः लोकान् नन्दयति रञ्जयति ॥ २४ ॥

विनायकेति । विनायके गणाधिपे अन्यत्र वीनां पक्षिणां नायके अधिपतौ गरुड़े इति यावत् आहिता अर्पिता प्रीतिर्येन तथोक्तः यः देवः गङ्गां सुरधुनीम् अन्यत्र अगं पर्वतं गोवर्द्धनं गां पृथिवीञ्च बभार दधार, सः अव्यर्थविक्रमः सफलशक्तिः उमाधवः शङ्करः सर्वदा त्वाम् अव्यात् रक्षतु अन्यत्र सर्वदः सर्वाभीष्टप्रदः माधवः विष्णुः त्वाम् अव्यादित्यन्वयः ॥ २५ ॥

शीत्कारमिति । शीत्कारं जनयति, अधरं व्रणयति क्षतं करोतीत्यर्थः, रोमाञ्चं तनोति विस्तारयति । इति नायिकया कयाचिदुक्ते नागरिकः कोऽपीति शेषः मिलितः किमु ? यः तव शीत्कारादिहेतुरिति भावः इति सख्या उक्ते, हे सखि ! नहि नहि नैवं नैव नागरिकः मिलित इति शेषः हैमनः हैमन्तः पवनः वायुरिति नायिकया अपह्नुतमिति अपह्नुतिजातिः ॥ २६ ॥

रुचिरेति । रुचिरं मनोहरं स्वरः वर्णः पदं पदविन्यासश्च यस्याः तादृशी रसभाववती रसिका भावुका चेत्यर्थः जगतां मनः हरति । इति केनचित् सुहृदा कथिते तत् तदा तरुणी युवतिः

स्वरेषु विन्दुयुक्तेषु हलां यदवबोधनम् ।
तद्विन्दुमदिति प्राहुः केचिद्विन्दुमतीमिति ॥ २८

मानसी नाभसीत्याद्याः बुद्ध्यादौ न्यासतो हि याः ।
बाहुल्येनाप्रयोगात्तु नेह तासां प्रदर्शनम् ॥ २९ ॥

त्रिनयनचूड़ारत्नं मित्रं सिन्धोः कुमुद्वतीदयितः ।
अयमुदयति घुसृणारुणरमणीवदनोपमश्चन्द्रः ॥३०॥

इति विन्दुमज्जातिः ।

किम् इति प्रश्नकारिणोक्ते नहि नहि मधुरघोषस्य मनोहर-स्वभावस्य मनोहरस्वभाववर्णनचतुरस्येति यावत् वाणस्य कवेरिति शेषः वाणी वाक् जगन्मनः हरतीति शेष इति पूर्ववक्त्रा स्वाभिप्राया-प्रकृतः कृत इत्यत्रापि अपह्नुतिजातिः ॥ २७ ॥

स्वरेष्विति । विन्दुयुक्तेषु हलानां व्यञ्जनानां यत् अवबोधनं प्रतीतिः, तत् विन्दुरनुस्वारो विद्यतेऽस्मिन्निति विन्दुमत् विन्दु-युक्तम् इति केचित् विन्दुमतीमिति च प्राहुः कथयन्ति ॥ २८ ॥

मानसीति । मानसी नाभसी इत्याद्याः याः बुद्ध्यादौ न्यासतः कथिता इति शेषः ताः बाहुल्येन प्रायशः अप्रयोगाः प्रयोगाभाव-वत्य इत्यर्थः तस्मात् इह ग्रन्थे तासां मानसीप्रभृतीनां प्रदर्शनं न अस्तीति शेषः ॥ २९ ॥

त्रिनयनेति । त्रिनयनस्य हरस्य चूड़ारत्नं शिरोमणिः सिन्धोः समुद्रस्य मित्रं सखा, कुमुद्वतीनां कुमुदिनीनां दयितः कान्तः घुसृणेन कुङ्कुमेन अरुणं रक्तं यत् तरुण्याः युवत्याः वदनं मुखं तदुपमः अयं चन्द्रः उदयति । आर्य्यावृत्तम् ॥ ३० ॥

विन्दुयुक्ताः स्वरा आदौ लेखनीयाः तद्यथा ।——

ि ः....ा ०ः० ि ०ः० ि ० ः ा ः . ः ो • ि ••ः ।

ष. . ००ि • . . . ा . . . . ा०० ० ो०•ःःः ।

क्रियादिकं पदे यत्र पदसाधनकौशलात् ।
स्फुटं न लक्ष्यते तस्यात् क्रियागुप्तादिकं यथा ॥ ३१ ॥
राजन्नवघनश्यामनिस्त्रिंशाकर्षदुर्जय: ।
आकल्पं वसुधामेतां विद्विषो द्य रणे बहून् ॥ ३२ ॥
पुंस्कोकिलकुलस्यैते नितान्तमधुरारवैः ।
सहकारद्रुमारम्यां वसन्ते काममपि श्रियम् ॥ ३३ ॥

इति क्रियागुप्तजातिः ।

न करोतु नाम रोषं न वदतु परुषं न हन्तु वा शत्रून् ।
रघयति महीमखिलां तथापि धीरस्य वीरस्य ॥ ३४ ॥

एतद्दर्शनेन हलानां योजनेन विन्दुमत् वृत्तं भवतीत्येवं सर्वत्र वेदितव्यम् ।

क्रियादिकमिति । यत्र पदानां सन्धानस्य योजनस्य कौशलात् क्रियादिकं स्थितं स्फुटं न लक्ष्यते तत् क्रियागुप्तादिकं यथा स्यात् ॥ ३१ ॥

राजन्निति । हे राजन्! त्वं घनवत् श्यामो यः निस्त्रिंशः असिः तस्य आकर्षेण दुर्जयः सन् आकल्पम् आप्रलयम् एतां वसुधाम् अव रक्ष तथा रणे बहून् विद्विषः शत्रून् द्य छिन्धि दो अ छेदे इत्यस्मात् कर्त्तरि लोट् । अत्र अव द्य इति क्रियाद्वयं गुप्तं बोध्यम् ॥ ३२ ॥

पुंस्कोकिलेति । एते सहकारद्रुमाः चूततरवः वसन्ते पुंस्कोकिलकुलस्य आरवैः कूजितैः नितान्तं रम्यां काममपि श्रियम् अधुः प्रापुः । अत्र अधुरिति क्रिया गुप्ता ॥ ३३ ॥

नेति । रोषं न करोतु नाम, परुषं निष्ठुरं न वदतु, शत्रून् वा न हन्तु अयमिति शेषः, तथापि अस्य वीरस्य धीः बुद्धिः अखिलां समग्रां महीं पृथिवीं रञ्जयति । अत्र धीरिति कर्तृपदं गुप्तम् ॥३४॥

शरदिन्दुकुन्दधवलं नगनिलयरतं नमो हरं देवम् ।
यैः सुकृतं कृतमनिशं तेषामेव प्रसादयति ॥ ३५ ॥

कर्तृगुप्तम् ।

शीत्कारासारसंवाही सरो जवनमारुतः ।
प्रक्षोभयति पान्थस्त्रीनिःश्वासैरिव मांसलः ॥ ३६ ॥
सुभग ! तवाननपङ्कजदर्शनसञ्जातनिर्भरप्रीतेः ।
शमयति कुर्वन् दिवसः पुण्यवतः कस्य रमणीयः ॥ ३७ ॥

कर्मगुप्तम् ।

पूतिपङ्कमयेऽत्यर्थं कासारे दुःखिता अमी ।
दुर्वारा मानसं हंसाः गमिष्यन्ति घनागमे ॥ ३८ ॥

शरदिति । यैः जनैः अनिशं सुकृतं पुण्यं कृतं तेषामेव मनः शरदिन्दुकुन्दधवलं शरच्चन्द्रकुन्दकुसुमशुभ्रं नगनिलयरतं पर्वतावासगतं देवं हरं प्रसादयति । अत्र मन इति कर्तृपदं गुप्तम् ॥ ३५ ॥

शीत्कारेति । शीत्काराणाम् आसारः धारासम्पातः तं वहतीति तथाभूतः, पान्थस्त्रीणां विरहिणीनामित्यर्थः निःश्वासैः मांसल इव परिपुष्ट इव जवनमारुतः वेगवान् वायुः सरः सरोवरं प्रक्षोभयति कम्पयति । अत्र सर इति कर्मपदं गुप्तम् ॥ ३६ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! तव आननपङ्कजस्य मुखकमलस्य दर्शनात् सञ्जाता निर्भरा अत्यन्ता प्रीतिः यस्य तादृशस्य कस्य पुण्यवतः रमणीयः दिवसः शं मङ्गलं कुर्वन् शमयति गच्छति ? अत्र शमिति कर्मपदं गुप्तम् ॥ ३७ ॥

पूतेति । घनागमे वर्षाकाले पूतिपङ्कमये दुर्गन्धकर्दमपूर्णे कासारे सरसि दुष्टं वाः जलं तेन कलुषितवारिणेत्यर्थः अत्यर्थं दुःखिताः अमी हंसाः मानसं गमिष्यन्ति । अत्र दुर्वारा वारयितुमशक्या इत्यापाततः प्रतीतेः करणस्य गूढत्वं बोध्यम् ॥ ३८ ॥

अहं महानसायातः कल्पितो नरकस्तव ।
मया मांसादिकं भुक्तं भीमं जानीहि मां वक ! ॥३९॥

कारकगुप्तम् ।

अम्भोरुहमये स्नात्वा वापीपयसि कामिनी ।
ददाति भक्तिसम्पन्ना पुष्पं सौभाग्यकामया ॥ ४० ॥
प्रशस्त्यायुक्तमार्गस्य तव सम्मानिताश्रिताः ।
स्पृहयन्ति न के नाम गुणरत्नालय ! प्रभो ! ॥ ४१ ॥

सम्प्रदानगुप्तम् ।

शिलीमुखैस्त्वया वीर ! दुर्वारैर्निर्जितो रिपुः ।

अहमिति । अहं महानसा महता अनसा शकटेन, अनः शकटतातयोरिति कोषः । आयातः आगतः तव नरकः दुःखदस्थानविशेषः कल्पितः विधिनेति शेषः । हे वक ! मया मांसादिकं त्वदर्थमाहृतमिति भावः भुक्तं मां भीमं जानीहि । अत्र महानसायात इत्यस्य महानसात् आयात इत्यर्थप्रतीतेः करणस्य गुप्तत्वमिति बोध्यम् ॥ ३९ ॥

अम्भोरुहेति । कामिनी वाप्याः दीर्घिकायाः पयसि स्नात्वा भक्तिसम्पन्ना सती सौभाग्यकामया पतिवाल्लभ्याभिलाषेण अये इः कामः तस्मै अम्भोरुहं पुष्पं ददाति । अत्र अये इति आपाततः सम्बोधनप्रतीतेः सम्प्रदानस्य गुप्तत्वं बोध्यम् ॥ ४० ॥

प्रशस्त्या इति । हे गुणरत्नानाम् आलय ! प्रभो ! उक्तमार्गस्य उपदिष्टशिष्टाचारस्य तव प्रशस्त्यै मङ्गलाय सम्मानितां सम्मानं श्रिताः प्राप्ताः माननीया इत्यर्थः के नाम जनाः न स्पृहयन्ति नाकाङ्क्षन्ति ? सर्वे एव स्पृहयन्तीत्यर्थः । अत्र प्रशस्त्यायुक्तमार्गस्येत्यस्य आपाततः एकपदत्वप्रतीतेः सम्प्रदानगुप्तत्वं बोध्यम् ॥ ४१ ॥

शिलीमुखैरिति । हे वीर ! त्वया दुर्वारैः शिलीमुखैः शरैः

बिभेत्यत्यन्तमलिनो वनेऽपि कुसुमाकुले ॥ ४२ ॥
सरसीतोयमुद्धृत्य जनः कन्दर्पकारकम् ।
पिबत्यम्भोजसुरभि स्वच्छमेकान्तशीतलम् ॥ ४३ ॥

अपादानगुप्तम् ।

या कटाक्षच्छटापातैः पवित्रयति मानवम् ।
एकान्तरोपितप्रीतिरस्ति सा कमलालया ॥ ४४ ॥
विपद्यमानता सिद्धा सर्वस्यैव निरुष्मणः ।
तथाहि भस्म पादाभ्यां निर्वाणं हन्त्ययं जनः ॥४५॥

अधिकरणगुप्तम् । कारकगुप्तजातिः ।

निर्जितः रिपुः शत्रुः कुसुमाकुले वनेऽपि अलिनः भ्रमरात् अत्यन्तं बिभेति । अत्रात्यन्तमलिन इत्यस्यापाततः एकपदत्वप्रतीतेरपादानस्य गूढत्वम् ॥ ४२ ॥

सरसीति । अयं जनः सरसीतः सरोवरात् अम्भोजसुरभि पद्मसुगन्धं स्वच्छं निर्मलम् एकान्तशीतलम् अतिशीतं दर्पकारकं बलकरमित्यर्थः कं जलं यद्वा कन्दर्पकारकं कामोद्भवकरं जलमिति शेषः उद्धृत्य पिबति । अत्र सरसीतोयमिति आपातत एकपदत्वप्रतीतेरपादानस्य गूढत्वम् ॥ ४३ ॥

येति । या कटाक्षच्छटापातैः मानवं पवित्रयति शोधयति सम्पन्नं करोतीति भावः सा कमलालया लक्ष्मीः कान्ते भर्त्तरि एकः विष्णुः तस्मिन् रोपिता अर्पिता प्रीतिः प्रणयो यया तथाभूता अस्ति । अत्र एकान्ते इति एकपदत्वप्रतीतेरधिकरणस्य गुप्तत्वम् ॥४४॥

विपदीति । निरुष्मणः उष्मरहितस्य निरभिमानस्येत्यर्थः सर्वस्यैव विपदि अमानता मानं प्रति अवहेला सिद्धा निश्चिता, तथाहि तमेवार्थं आलोक्य अयं जनः पादाभ्यां निर्वाणं भस्म हन्ति ताडयति । अत्र विपदीति अधिकरणस्य गूढत्वम् ॥ ४५ ॥

तूणीव मधुमासेऽस्मिन् सहकारद्रुमञ्जरी।
इयमुन्निद्रमुकुलैः भाति न्यस्तशिलीमुखा॥ ४६॥

प्राप्तमद्दो मधुमासः प्रबला रुक् प्रियतमो विदूरस्थः।
असतीयं सन्निहिता हा हतशीला सखी नियतम्॥४७॥

सम्बन्धगुप्तजातिः।

सर्वज्ञेन त्वया किञ्चिन्नास्त्यविज्ञातमीदृशम्।
मिथ्या वचस्तथाच त्वमसत्यं वेत्सि न क्वचित्॥ ४८॥

तूणीवेति। अस्मिन् मधुमासे चैत्रमासे इयं सहकारद्रोः चूततरोः मञ्जरी उद्भिन्नमुकुला प्रस्फुटितमुकुला सती उन्निद्रमुकुलेति पाठेऽपि स एवार्थः। एः इः कामः तस्य न्यस्तशिलीमुखा निहितशरा तूणीव भाति राजते। न्यस्तशिलीमुखा उपविष्टभ्रमरेति सहकारद्रुमञ्जरीत्यस्यापि विशेषणम्। अत्र उन्निद्रमुकुलैरिति अपृथक्पदत्वप्रतीतेः सम्बन्धगूढ़त्वम्॥ ४६॥

प्राप्तेति। मदः मधु मद्यं प्राप्तं मासचन्द्रस्य प्रबला रुक् पीड़ा, अत्युद्दीपकत्वमित्यर्थः प्रियतमः कान्तः अस्याः इति शेषः विदूरस्थः अतिदूरवर्त्ती प्रियतमोऽपि दूरस्थ इत्यपि पाठः। इयम् असती मत्सखीति शेषः सन्निहिता, हा इति खेदे सखी अहमिति शेषः नियतं निश्चितं हतशीला दुःशीला जातेति शेषः मयि सन्निहितायामस्या दुःशीलतायां सत्यां सर्वे मामेव दूषयन्तीति मम हतशीलत्वमिति भावः। अत्र मधुमास इति प्रथमान्तप्रतीतेः सम्बन्धगूढ़त्वम्॥ ४७॥

सर्वज्ञेनेति। हे सर्वज्ञानाम् इन प्रभो! त्वया अविज्ञातम् ईदृशं किञ्चिदपि मिथ्या वचः न अस्ति, तथाच त्वं क्वचिदपि असत्यं न वेत्सि। अत्र सर्वज्ञेनेति तृतीयान्तप्रतीतेरामन्त्यपदस्य गूढ़त्वम्॥ ४८॥

कमले कमले नित्यं मधूनि पिबतस्तव ।
भविष्यति न सन्देहः कष्टं दोषाकरोदये ॥ ४९ ॥

आमन्त्र्यगुप्तजातिः ।

विषादी भैक्ष्यमश्नाति सदारोगं न मुञ्चति ।
रुष्टेनापि त्वया वीर ! शम्भुनारिः समः कृतः ॥ ५० ॥
नित्यमाराधिता देवैः कंसस्य द्विषतस्तनुः ।
मण्डलाग्रं गदां शङ्खं चक्रं जयति बिभ्रती ॥ ५१ ॥

समासगुप्तजातिः ।

नितान्तस्वच्छहृदयं सखि! प्रेयान् समागतः ।

कमले इति । हे अले भ्रमर ! कमले नित्यं मधूनि पिबतः तव कं सुखं भविष्यति न सन्देहः, अत्र सन्देहो नास्तीत्यर्थः । किन्तु दोषाकरोदये चन्द्रोदये कष्टं कमलस्य सङ्कुचितत्वादिति भावः । कमले कमले इत्यापाततः वीप्साप्रतीतेरामन्त्र्यपदस्य गूढत्वम् ॥४९॥

विषादीति । हे वीर ! त्वया रुष्टेनापि कुपितेनापि अरिः शत्रुः शम्भुना हरेण समः कृतः तथाच तव अरिः विषादी विषण्णः पक्षे विषं कालकूटम् अत्तीति तथोक्तः, सदारः सस्त्रीकः पक्षे सपार्वतीकः अगं पर्वतं राज्यच्युतत्वादिति भावः पक्षे कैलासं हिमवन्तं वा न मुञ्चति न त्यजति । यद्वा सदा रोगं पीड़ां दुःखमित्यर्थः न मुञ्चतीत्यपि शत्रुपक्षे अर्थः सङ्गच्छते । अत्र विषादीति सदार इति च समासगूढ़त्वम् ॥ ५० ॥

नित्यमिति । देवैर्नित्यम् आराधिता सेविता नित्यं मा लक्ष्मीर्यस्यां वा देवैराराधिता सेविता वा मण्डलाग्रं खड्गं गदां शङ्खं चक्रं बिभ्रती कंसस्य द्विषतः कृष्णस्य तनुः मूर्त्तिः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अत्र नित्यमेति समासस्य गूढ़त्वम् ॥ ५१ ॥

नितान्तेति । हे सखि ! नितान्तस्वच्छम् अतिनिर्मलं हृदयं

त्वां चिरादर्शनप्रीत्या यः समालिङ्ग्य रंस्यते ॥ ५२ ॥
कलिकालमियन्तावदगस्त्यस्य मुनेरपि ।
मानसं खण्डयत्यत्र शशिखण्डानुकारिणी ॥ ५३ ॥

लिङ्गगुप्तजातिः ।

प्रमोदं जनयन्त्येव सदारा: गृहमेधिनः ।
यदि धर्मश्च कामश्च भवेतां सङ्गतावुभौ ॥ ५४ ॥

सुव्वचनगुप्तम् ।

कस्मात्त्वं दुर्बलासीति सख्यस्तां परिपृच्छति ।
त्वयि सन्निहिते तासु दद्यात् किं कथयोत्तरम् ॥ ५५ ॥

यस्य तादृशः अयं प्रेयान् प्रियतमः समागतः, यः चिरादर्शनेन या प्रीतिः अनुरागः तया त्वां समालिङ्ग्य रंस्यते विहरिष्यति । अत्र नितान्तस्वच्छहृदयमिति क्लीवत्वभ्रमेण पुंस्त्वस्य गुप्तत्वम् ॥५२॥

कलिकेति । इयं तावत् शशिखण्डानुकारिणी चन्द्रखण्डसदृशी अगस्त्यस्य वकस्य कलिका कोरकः, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः । अत्र जगति मुनेरपि तपस्विनोऽपि मानसम् अतिशयेन खण्डयति क्षोभयति उद्दीपकत्वादिति भावः । अत्र कलिकालमिति लिङ्गस्य गुप्तत्वम् ॥ ५३ ॥

प्रमोदमिति । राः धनं सदा गृहमेधिनः गृहस्थस्य प्रमोदम् आनन्दं जनयत्येव । यदि धर्मश्च कामश्च उभौ सङ्गतौ धनेनेति शेषः भवेताम् । अत्र सदारा गृहमेधिन इति प्रथमाबहुवचनान्त-प्रतीतेः रा इति प्रथमैकवचनस्य गुप्तत्वम् ॥ ५४ ॥

कस्मादिति । त्वं कस्मात् दुर्बला असीति सख्यः तां कान्तां परिपृच्छति पुनः पुनरतिशयेन वा पृच्छन्तीति यङ्लुगन्तस्य लटि अन्तिविभक्तेरूपमिदम् । त्वयि सन्निहिते सति तासु सखीषु किम् उत्तरं दद्यात् इति शेषः कथय ॥ ५५ ॥

लिङ्गवचनगुप्तम् । वचनगुप्तजातिः ।

अन्योऽप्यर्थः स्फुटो यत्र मात्रादिच्युतकेष्वपि ।
प्रतीयते विदुस्तज्ज्ञास्तन्मात्राच्युतकादिकम् ॥ ५६ ॥
महाशयमतिस्वच्छं नीरं सन्तापशान्तये ।
खलावासादतिश्रान्ताः समाश्रयत हे जनाः ! ॥५७॥
तुषारधवलः स्फूर्जन्महामणिधरोऽनघः ।
नागराजो जयत्येकः पृथिवीधरणक्षमः ॥ ५८ ॥

मात्राच्युतजातिः ।

सुश्यामा चन्दनवती कान्ता तिलकभूषिता ।

अन्य इति । यत्र येषु मात्रा स्वरवर्णा आदयो येषां तानि च्युतानि येषां तेषु आदिबिन्दुविसर्गादयो गृह्यन्ते । अन्यः द्वितीयोऽपि अर्थः स्फुटः स्पष्टः प्रतीयते, तज्ज्ञाः तद्विदः जनाः तत् वृत्तं मात्राच्युतकादिकं मात्राच्युतकं बिन्दुच्युतकं विसर्गच्युतकमित्यादि विदुः जानन्ति ॥ ५६ ॥

महाशयमिति । हे खले शस्यादिरक्षणार्थमनावृते स्थाने वासात् पक्षे खलस्य दुर्जनस्य आवासात् आश्रयात् अतिश्रान्ता जनाः महाशयं विस्तृतं पक्षे महाशयसम्पन्नम् अतिस्वच्छम् अतिनिर्मलं पक्षे अपापं नीरं जलं मात्राच्युतौ नरं सन्तापशान्तये समाश्रयत ॥५७॥

तुषारेति । तुषारवत् धवलः पक्षे तुषारेण धवलः श्वेतः स्फूर्जन् दीप्यमानः यः महामणिः महारत्नं तस्य धरतीति धरः पक्षे स्फूर्जतां महतां मणीनां धरः आकर इत्यर्थः अनघः निर्मलः एकः एकलः पृथिव्या धरणे क्षमः शक्तः उभयत्र समानमेतत् । नागराजः शेषः मात्राच्युतौ नगराजः हिमालयः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ ५८ ॥

सुश्यामेति । शोभना श्यामा, शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे च

कस्यैषा नगभूः प्रीतिं भुजङ्गस्य करोति न ॥ ५९ ॥
यथा सत्प्रसवः स्निग्धः सन्मार्गविहितस्थितिः ।
तथा सर्वाश्रयः सत्यमयमेव कुलद्रुमः ॥ ६० ॥

बिन्दुच्युतकजातिः ।

महीरुहो विहङ्गानामेते हृद्यैः कलापिनाम् ।
विरुतैः स्वागतानीव नीरवाहाय कुर्वते ॥ ६१ ॥

सुखगीतया । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिगीयत इत्युक्तलक्षणा चन्दनवती चन्दनालङ्कृता तिलकभूषिता तिलकशोभिता एषा अनङ्गस्य कामस्य भूः स्थानं कान्ता कस्य भुजङ्गस्य कामिनः प्रीतिं न करोति ? न जनयति ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः । अत्र नङ्गभूरित्यस्य बिन्दुच्युतौ नगभूरिति पाठे नगभूः पर्वतभूमिरित्यर्थः अस्मिन् पक्षे श्यामा तृणभूयस्त्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

यथेति । अयं मे मम वकुलद्रुमः वकुलवृक्षः यथा सन्तः प्रसवाः फलपुष्पाणि यस्य तथोक्तः स्निग्धः छायाबाहुल्यादिति भावः सति उत्कृष्टे मार्गे पथि विहिता कृता स्थितिरवस्थानं येन तथाभूतः तथा सर्वेषाम् आश्रयः सेवनीय इति भावः । सत्यं निश्चितम् अस्तीति शेषः । अत्र बिन्दुच्युतौ अयमेव कुलद्रुम इति पाठे अयमेव जनः सत्प्रसवः सुसन्तानः स्निग्धः सर्वत्र स्नेहवान् सन्मार्गे सदाचारे कृतस्थितिः तथा सर्वेषां जनानाम् आश्रयः उपकर्त्तेति यावत् अतएव सत्यं कुलद्रुमः वंशेषु तरुवत् उन्नत इति यावत् ॥ ६० ॥

महीरुह इति । एते महीरुहः वृक्षाः कलापिनां मयूराणां विहङ्गानां पक्षिणां हृद्यैः मनोज्ञैः स्निग्धैः विरुतैः रवैः नीरवाहाय मेघाय स्वागतानीव सुखेन आगतं भवतेति प्रश्नवाक्यानीव कुर्वते । अत्र हृद्यैः कलापिनामित्यत्र विसर्गच्युतौ हृद्यैकलापिनामिति पाठे हृद्यं मनोज्ञम् एकम् अद्वितीयं लपन्तीति तथोक्तानां पक्षिणां मयूराणामिति भावः ॥ ६१ ॥

अगस्त्यस्य मुनेः शापाद् ब्रह्मस्यन्दनमाश्रितः ।
महासुः खात् परिभ्रष्टो नहुषः सर्पतां गतः ॥ ६२ ॥

विसर्गच्युतकजातिः ।

महानपि सुधीरोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि सन् ।
विरसः कुपरीवारः नदीनः केन सेव्यते ॥ ६३ ॥
सुशीलः स्वर्णगौराभः पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
सुगतः कस्य न प्रीतिं तनोति हृदि संस्थितः ॥ ६४ ॥

अक्षरच्युतकजातिः ।

अगस्त्यस्येति । ब्रह्मस्यन्दनं ब्राह्मणवाहनम् आश्रितः महासुः महाप्राणः नहुषः अगस्त्यस्य मुनेः शापात् खात् आकाशात् परिभ्रष्टः सन् सर्पतां गतः प्राप्तः । अत्र महासुः खादित्यस्य विसर्गच्युतौ महासुखात् स्वर्गसुखात् परिभ्रष्ट इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

महानपीति । महानपि अतिविस्तृतोऽपि पक्षे उदारोऽपि, सुधीरोऽपि अतिगभीरोऽपि पक्षे सुधाक्तोऽपि बहुरत्नयुतोऽपि नानारत्नाकरोऽपि पक्षे बहुधनसम्पन्नोऽपि सन् विरसः विस्वादः क्षारमयत्वादिति भावः पक्षे कर्कशः कुपरिवारः पृथिवीवेष्टितः पक्षे कुत्सितपरिजनः नदीनाम् इनः स्वामी समुद्र इत्यर्थः दीन इत्यस्य नकारस्य अक्षरस्य च्युतौ दीनः व्ययकुण्ठ इत्यर्थः केन जनेन सेव्यते ? न केनापीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

सुशील इति । सुशीलः शोभनचरितः स्वर्णगौराभः हेमकान्तिरित्यर्थः पूर्णचन्द्रनिभाननः चन्द्रवदनः सुगतः बुद्धदेवः हृदि संस्थितः सन् कस्य प्रीतिं न तनोति न विस्तारयति ? सर्वस्यैवेत्यर्थः । अत्र सुगत इत्यस्य मध्यवर्णस्य गकारस्य अक्षरस्य लोपे सुत इति पाठे तथाविधः सुतः पुत्रः कस्य प्रीतिं न तनोतीत्यन्वयः ॥ ६४ ॥

तनोतु ते यस्य फणी गरुत्मान्
पाणौ सुरारिर्दयिता च यस्याः ।
नाभ्यां स्फुरन् भद्रमशुभ्रदेहः
पद्मा गतिश्चक्रमसौ विरिञ्चिः ॥ ६५ ॥
हरः क्षयी तापकरः सुरेशः
शान्तो हरिर्गोत्ररिपुर्विवस्वान् ।
चन्द्रो द्विजिह्वाश्रित इत्युपेक्ष्य
लक्ष्म्या वृतः पातु विधिर्जगन्ति ॥ ६६ ॥
स्थानच्युतकजातिः ।
भिक्षवो रुचिराः सर्वे सुरसाश्च जनप्रियाः ।

तनोत्विति ।' यस्य यस्याः फणी शेषनागः, गतिर्वाहनं गरुत्मान् गरुड़ः, पाणौ हस्ते चक्रं सुदर्शनमिति यावत्, दयिता कान्ता पद्मा लक्ष्मीः, नाभौ स्फुरन् समुद्भवन् विधाता विरिञ्चिरिति वा पाठः । असौ अशुभ्रः कृष्णः देहः यस्य तथोक्तः सुरारिः कृष्णः ते तव भद्रं शुभं तनोतु विस्तारयतु । अत्र यो येनान्वेति तस्य अयथा॰ स्थाने विन्यस्तत्वात् स्थानच्युतकत्वम् ॥ ६५ ॥

हर इति । हरः शम्भुः द्विजिह्वाश्रितः पन्नगभूषण इत्यर्थः, चन्द्रः क्षयी क्षयरोगग्रस्तः, विवस्वान् सूर्य्यः तापकरः असह्यतेजा इत्यर्थः, सुरेशः इन्द्रः गोत्ररिपुः पर्वतशत्रुः अथच कुलशत्रुः, विधिः ब्रह्मा शान्तः संयतेन्द्रियः सम्भोगाक्षम इति भावः इति हेतोः उपेक्ष्य अनपेक्षित्वेत्यर्थः एतानिति शेषः लक्ष्म्या वृतः हरिः जगन्ति पातु रक्षतु । अत्रापि अन्वेतव्यानां पदानामयथास्थानपातित्वेन स्थानच्युतकत्वम् ॥ ६६ ॥

भिक्षव इति । मगधे मगधराज्ये सर्वे जनाः भिक्षवः श्वेतवस्त्राः

क्षमायामतिसम्पन्ना दृश्यन्ते मगधे परम् ॥ ६७ ॥
सत्यशीलो दयोपेतो दाता शुचिरमत्सरः ।
जिनः सर्वात्मना सेव्यः पदमुच्चैरभीप्सता ॥ ६८ ॥

व्यञ्जनच्युतजातिः ।

स्फोटयित्वाक्षरं किञ्चित् पुनरन्यस्य दानतः ।
यत्रापरो भवेदर्थश्च्युतदत्ताक्षरं हि तत् ॥ ६९ ॥
सदागतिहृतोच्छ्रायस्तमसो वश्यतां गतः ।
अस्तमेष्यति दीपोऽयं विधुरेकः शिवे स्थितः ॥ ७० ॥

रुचिराः मनोज्ञाः सुरसाः रसिकाः जनप्रियाः लोकरञ्जनाः क्षमायां पृथिव्याम् अतिसम्पन्नाः अत्यन्तधनशालिनः परं केवलं दृश्यन्ते । अत्र भिक्षव इत्यस्य भकारं व्यञ्जनं त्यक्त्वा इक्षव इति पाठे इक्षवः मिष्टरसविशेषा इत्यर्थः सुरसाः सुष्ठु रसशालिनः अतिसम्पन्नाः अतिप्रचुरा इत्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ ६७ ॥

सत्येति । सत्यशीलः सत्यभाषणरतः दयोपेतः दयावान् दाता दानशीलः शुचिः विशुद्धचरितः अमत्सरः अन्यशुभद्वेषरहितः जिनः बुद्धदेवः उच्चैः उन्नतं पदम् उत्तमां गतिमिति यावत् अभीप्सता अभिलषता जनेन सर्वात्मना सर्वप्रकारेण सेव्यः । अत्र जिन इत्यस्य जकारं व्यञ्जनं हित्वा इन इति पाठे इनः प्रभुरित्यर्थः । अन्यत् सुगमम् ॥ ६८ ॥

स्फोटयित्वेति । किञ्चित् किमपि अक्षरं स्फोटयित्वा ध्वंसयित्वा पुनः अन्यस्य अक्षरस्य दानतः दानात् यत्र अपरोऽर्थः भवेत् तत् च्युतदत्ताक्षरं च्युतं दत्तञ्च अक्षरं यस्मिन् तथोक्तं नाम वृत्तं स्यादिति शेषः ॥ ६९ ॥

सदेति । सदा गत्या गमनेन हृतः उच्छ्रायः औन्नत्यं यस्य तथाभूतः समस्तलोकगमनखेदेनाधोगच्छन्नित्यर्थः तमसः

पूर्णचन्द्रमुखी रम्या कामिनी निर्मलाम्बरा ।
करोति कस्य न स्वान्तमेकान्तमदनातुरम् ॥ ७१ ॥
इति च्युतदत्ताक्षरजातिः ।

इति श्रीधर्मदासविरचिते विदग्धमुखमण्डने
चतुर्थः परिच्छेदः ।

समाप्तः ।

अन्धकारस्य वश्यतां गतः दशवर्त्ती अयम् एक एव शिवे स्थितः दीपः उज्ज्वलप्रभः विधुः अस्तम् एष्यति गमिष्यति । अत्र दीप इत्यस्य पकारं त्यक्त्वा तत्स्थाने नकारे दत्ते दीन इति पाठे दीनो दुःखित इत्यर्थ इति च्युतदत्ताक्षरत्वम् ॥ ७० ॥

पूर्णेति । पूर्णचन्द्रवत् मुखं यस्याः पक्षे पूर्णचन्द्र एव मुखं यस्या-स्तथोक्ता रम्या मनोज्ञा निर्मलम् अम्बरं वसनं यस्याः पक्षे निर्मलम् अम्बरम् आकाशं यस्यां तथोक्ता कामिनी कस्य जनस्य स्वान्तं मनः एकान्तमदनातुरं नितान्तकामासक्तं न तनोति ? न करोति ? सर्व-स्यैवेत्यर्थः । अत्र कामिनीत्यस्य ककारं छित्वा तत्स्थाने यकारं दत्त्वा यामिनीति पाठे च्युतदत्ताक्षरत्वम् । एकान्तमदनोत्तरमिति पाठान्तरम् ॥ ७१ ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण कृता
विदग्धमुखमण्डनव्याख्या समाप्ता ।
